

*Історія смт. Чорний острів Хмельницької області
від найдавніших часів до 1917 року.*

Розділ I. Заснування "Чорного Городка" та його Історія в період феодалізму.....	с.3
Розділ II. Містечко в другій половині XIX ст	с.15
Розділ III. Чорний острів на початку XX ст	с.25
Висновки	с.35

Розділ I. Заснування містечка Чорний Острів та його історія в період доби феодалізму.

Шість століть пронесли над цим прибузьким селищем. Шість віків залишили на його обличчі свої сліди. Але не дивлячись на те, що давнє минуле Чорного Острова не вивчено докладно, неможливо піддати сумніву те, що він був одним з найстарших поселень на території давньої подільської землі.

За твердженням дослідника історії Поділля Гарнаги, археологічні пам'ятки свідчать про його заснування ще в період Київської Русі. Ще з тих часів, поселення з сучасною офіційною назвою Чорний Острів було одним з найважливіших пунктів у системі оборонних укріплень Верхнього Побужжя.

Спираючись на інші дослідження можна говорити про поселення в даному регіоні ще за кіммерійців та скіфів.² В ті часи, на картах дослідників, дана місцевість позначена як селище. (Див. додаток 1; 2). Це і не дивно, що в XVI - VII ст. до н. е. Цей регіон привертав увагу кочових племен. Родючі рівнинні землі, сприятливий клімат, багата флора та фауна створювали чудові умови для поселення.

Ряд вчених вважають, що племена скіфів є праслов'янськими, що цей народ став одним з компонентів формування давньослов'янського етносу. Проте, без сумніву, кіммерійці є найдавнішим народом на території України. В їх час з'являються укріплені поселення племен - городища. Розташовувались вони в сприятливих рельєфних комплексах, таких, зокрема, як острови, круті миси і Ін.³ Племена селились поблизу водойм і великих польових просторів. В епоху Великого переселення народів змінюється етнокультурна і політична карта всієї Європи. Та поселення переходять від одних племен до інших. Тому здавна ця територія була заселена людьми.

З процесом складання великих племінних союзів на території сучасної Хмельницької області у VI - VII ст. домінуючу роль відіграють уличі. Як свідчать рештки поселень, жили вони здебільшого великими тупами. Житлом слугували напівземлянки з дерев'яними стінами, обмащеними глиною. Біля поселення були великі ями для зберігання продуктів. Недалеко від поселень знаходилися могильники з рештками трупоспалення. Уличі будували укріплення - городища з високими земляними валами і глибокими ровами. Розміщувались переважно на високих берегах рік, які з 2-3 боків оточені були річкою.⁴

Чорний Острів розміщений у верхній течії Південного Бугу, де у неї впадає річка Мшанець. Буг обтікає містечко з заходу і півночі, а зі сходу обидві ці річки зливаються в одну так, що утворюється своєрідний острів. Береги Південного Бугу в багатьох місцях перерізаються дамбами і, таким чином,

1

Гарнага І. Чорний Острів // Радянське Поділля. - 1985. - 23 лютого.

² Трубочанінов С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. - Кам'янець-Подільський, 1993. - с. 52.

³ Там само. - с. 64.

⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах. - К., 1992. - Т. 1. - с. 72.

утворюють більш-менш великі водойми. За допомогою чотирьох дамб містечко з'єднується зі своїми передмістями: Мар'янівкою, Ляпинцями і Вовчою Горою. Місцевість досить гарна, але надмірність вологи і оточуючі болота роблять її неповністю здоровою.¹ Ґрунти чорноземні, що є сприятливою умовою для ведення сільського господарства. Територія містечка становить 0,5 квадратних кілометрів.

Історія походження назви містечка овіяна темрявою легенд та незворотності часу. Варто згадати найбільш поширені, логічно обґрунтовані перекази. Багато століть тому у ці краї прийшла чорна біда - чума. Вона косила людей без жалю і страждань, і ніде було шукати рятунку. Та сили природи зупинили чорну ходу біди, а люди допомогли в цьому. Вони спалили свої помешкання, а самі переселились за 5 кілометрів на північ від проклятого Богом місця. І заклали нове селище - Катеринівку. Час минав, біль втрати вщухла. Люди потроху почали повертатись на острів і відродили життя на ньому. З того часу в пам'ять про лихоліття і називають його Чорним."

В сиву давнину це містечко називали чорним - незаросшим. Бо розкинулось воно посеред могутніх дубових лісів і суцільних боліт. Поселення з його земляними і дерев'яними укріпленнями здавалося похмурим і загадковим. Вороги боялись темних лісів і їх мешканців, обминали вони і болота, які несли смерть усім, хто турбував їх спокій. Надалі його стали називати Чорним Островом, тобто дали назву згідно природному місцю розташування.³

В легенді, записаній істориками в другій половині XIX ст., розповідається, що поселення спочатку носило назву "Острів", що походила від природного розміщення. Під час спустошливої епідемії чуми більшість жителів вимерла. Живі - підпалили містечко, а самі поселились на протилежному березі Південного Бугу. З цього часу острів почали іменувати Чорним - "темним від згарищ".⁴

Народна пам'ять зафіксувала і таку історію: під час набігів татар на Поділля велике зло прийшло на рідну землю. Замаскувавшись в чорному лісі, татари, як пише Густинський літопис, зненацька напали і багато шкоди на Поділлі скоїли, і без жодного опору, без милості полонили місцевих жителів. Рятуючись від їх переслідування, дехто Свірщ зі своїм військом утік на острів Бугу і тут оселився, Біженці побудували будинки і обкопали їх ровом. Так було покладено початок Чорному Острову.

Автор не виключає можливість вірогідності інших версій, кожна з яких має право на існування.

Від легенд і гіпотез перейдемо до більш достовірної, відтвореної в документах історії містечка. Перші згадки в документах про Чорний Острів відносяться до XIV ст. саме це містечко входило до списку міст, що мали у

¹ Подільські Єпархіальні Відомості. - 1863. - №20. - с.780.

² Ядушливий М. Чорний Острів // Шалом-Алейхем. - 2000. - січень. - с.2.

³ Подільські Єпархіальні Відомості. - 1863. - №20. - с.780.

⁴ Гарнага І. Чорний Острів // Радянське Подпілля. - 1985. — 25 лютого.

⁵ Сицинский Е. Труды Подольского историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. — Каменец-Подольский, 1901. — Выпуск 9. — с.877.

XIV - XVI ст. міцні фортифікаційні споруди.¹ І в XIV ст. від гирла річки Мшанець аж до Бугу "в придатному для оборони місці" був збудований замок.² В той час між феодалами Польщі ! Литви точилась запекла боротьба за володіння волинськими і подільськими землями. В цій боротьбі отримали перемогу польські феодали. Але і литовські князі зберегли деякі володіння. Так, у 1366 році про містечко в Польському літописі вказується, що польський король Казимир Великий дарував у числі інших міст "Чорний Городок" литовському князю Люберту Гедеміновичу.³

В 1495 році село з навколишніми землями переходить у володіння братів Новодворських. На підставі заповіту в 1545 році, що був розглянутий в місті Краков! за Чорний Городок, маєток дістався Анні Новодворській-Владковій. Згодом переходить за спадком її сестрі - Констанції, дружині Яна Свірща. Тоді ж його перейменовують на Чорний Острів.

В 1556 році польський король Сигізмунд Август в знак особливого привілею дозволив поміщиці Анні Єлизаветі Свірщовій називати Чорний Острів містечком і тоді ж дарував йому Магдебурзьке право. Причому, Було встановлено щотижневі торги в понеділок і слідує ярмарки: на день Іоанна Хрестителя і в неділю всіх святих; звільнено жителів від усіх податків.⁴

Але час минав і з невідомих причин містечко переходить в королівське володіння. З впевненістю можна вважати, що містечко знову повернулось до попередніх власників. Анна Єлизавета Свирщ, одружившись з князем Костянтином Вишневецьким, приєднала за шлюбною угодою Чорний Острів до родини чоловіка. Після припинення чоловічої лінії Вишневецьких на Михайлов! Вишневецькому, воєводі Віленському, великому канцлер! Литовському, в 1744 році поселення та багато іншого успадкували онуки князя Михайла та Катерини Огінської: Ганна Огінська і Єлизавета Замойська. У грудні 1744 року Катерина Огінська вдруге одружується з Антонієм Тадеушем Пшездзецьким, молодшим канцлером Великого князівства Литовського. Таким чином, Чорний Острів через кілька поколінь став власністю роду Пшездзецьких.⁵

Початок татарських нападів на українські землі пов'язаний з іменем кримського хана Менглі Гірея. У 1479 році він повів військо на Поділля, а в 1484 році - знову напад на Поділля, Волинь, Галичину. Знаменним став 1489 рік, син польського короля Ян Ольбрант, з'єднавшись з подільським ополченням, під Копестьном (тепер Вінницька область) розгромив татарське військо, яке поверталось із здобиччю в Крим. Звільнивши полонених і забравши награване, об'єднане військо на річці Саврань розгромило другий татарський загін. Але взимку татари знову напали на Поділля. Та подільське і волинське ополчення разом з польськими військами знайшли їх слід в глибокому снігу, наздогнали і розгромили.¹ Басиашко О. Історія озивається болем // Прибузька зоря. - 1995. - 11 листопада.

² Епсукіорееіа Роізка. - №агага\уа, 1902. - Т. 12. - с. 56.

³ Подільські Єпархіальні відомості. - 1863. - №20. - с.780.

⁴ Там само, -с.781.

⁵ Епсукіоредіа Рокка. - №агага\уа, 1902. - Т. 12. - с. 56.

У 1500 році великий князь литовський Олександр для того, щоб задобрити хана Менглі Пнея, дозволив татарам збирати поголовну данину (три гроші з голови) на київських, подільських і волинських землях. На початку 1511 року сейм у Петрокові прийняв рішення поставити 3-тисячне наймане військо на Поділлі, а наступного року виділити ще 2 тисячі воїнів для його оборони. Крім того, сейм дав згоду на виплату кримському ханові щорічних поминок -данини в 15 тисяч злотих.

І навіть тоді, коли в 1512 році було укладено союз Литви і Польщі з Кримським ханством, татарські напади на Поділля тривали. У червні 1516 року татарські війська вкотре напали на Поділля. їм протистояло ополчення на чолі з подільським воеводою М. Каменецьким, Кам'янецьким старостою С. Ланцкоронським і Я. Творовським. Та в листопад! 1516 року нападники, зосередившись поблизу Чорного лісу, розділились на чотири загони і напали на Подільські землі. Одна частина підійшла до Кам'янця-Подільського, друга — до Летичева, третя — до Меджибожа, четверта — в Зінківський повіт. Захоплених в полон людей, татарам в Крим вивезти не вдалося.¹

Всі ці напади говорили про беззахисність українських земель, зокрема Поділля. Під час вторгнень орд кримських татар на територію краю, Чорний Острів був спадений, а фортеця зруйнована. У другій половині XVI ст. оборонні укріплення відбудували, але поселення ще довгий час залишалось малозаселеним. На 1530 рік в ньому нараховувалось всього 5 плугів (8,74 га). Це відповідало 10-15 господарствам з населенням біля 100 чоловік.²

З наданням містечку Магдебурзького права економічний розвиток прискорюється. Поступово Чорний острів перетворюється на торговий центр із значною кількістю ремісничого і торгового населення. На 1578 рік вже налічувалось 420 жителів і 84 будинки.³ У 1612 році — це було багатолюдне містечко, але дуже мізерне за своєю площею та досить забруднене.⁴

На час козацьких війн Чорний Острів вже мав добре укріплений замок, який слугував важливим стратегічним пунктом.⁵

Розташований на шляху, що йшов з Південної Волині на Поділля, Чорний Острів у період Визвольної війни українського народу виявився в районі активних дій селянсько-козацьких військ. У червні 1649 року, під стінами фортеці, українське військо на чолі з Данилом Нечаєм розгромило передові частини польсько-шляхетського війська.⁶ (Див. додаток 3).

Як відомо, визвольна боротьба українського народу проти польської шляхти тривала і після 1654 року, коли фактично були об'єднані Україна з Росією. Про це свідчить той факт, що в 1657 році в Чорному Острові стояв обозом союзник Богдана Хмельницького Семиградський князь Григорій Ракочій.

Повернімося до родинної лінії Пшездзецьких, які отримали у власність містечко. 22 лютого 1779 року король Станіслав Август Понятовський надав

¹ Назаренко Є. Напади кримських татар на Поділля // Прибузька зоря. - 1994. - 25 червня.

² Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — К., 1971. — с.560.

³ Архив Юго-Западной России. - К., 1876. - Часть 6. - Т. 1. - с. 33.

⁴ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., 1971. - с.560.

⁵ Сицинский Е. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. - Каменец-Подольский, 1901. - Выпуск 9. - с. 878.

⁶ Басиляшко О. Історія озивається болем // Прибузька зоря. - 1995. - 11 листопада.

привілей власнику Чорного Острова Антонію Пшездзецькому, підканцлеру Литовському, на запровадження ярмарок по "Російському календарю: 17 Генваря, 7 Февралья, 10 Июня, 5 Августа, 12 Октября, 19 Ноября, на страдание Божьей Матери и в понедельник после Вербной Недели".¹

Катерина Огінська та Антоній Тадеуш Пшездзецький мали двох синів: Міхала та Домініка, а також три дочки. Містечко разом з родинним маєтком успадкував старший син Міхал (1747 — 1799), писар Великого Князівства Литовського, одружений з Марією Мостовською. Він перший почав носити "графський титул на Чорному Острові".²

Приблизно в кінці XVIII — поч. XIX ст. почалось будівництво нового палацу на березі ставка, який відомий під назвою - замку графині Волконської. Найправдоподібніше, що Міхал Пшездзецький, прийнявши у володіння містечко як спадок від батька, на місці старого замку збудував новий, великий та зручний палац. (Див. додаток 5). Його онук Александр був вражений цим палацом, а передусім його розташуванням над великим і дуже гарним ставком., який утворювався річкою Буг та її притокою Мшанцем. Найдавніший замок, найвірогідніше, знаходився саме в цьому місці, але був затоплений водами штучного озера. Перша резиденція Пшездзецьких знаходилась на пагорбі, оточеному з усіх сторін водами, і з'єднувалась з навколишнім світом за допомогою грота та довжелезних мостів. Від головної в'їздної брами дорога вела догори, спочатку між деревами парку, а потім поміж двома будинками, які ніби створювали другу браму, далі йшла навколо клумби з рожевими акаціями і приводила до палацу.

Опис замку Александром Пшездзецьким, стиль якого він визначив як італійський, був доповнений великою іконографічною документацією. Вона доводить, що ця резиденція будувалась в кілька етапів. Найстарішим був класичний корпус. Чотири висунуті вперед колони, з терасою створювали критий під'їзд. З часом колони були з'єднані стінами, в яких розмістили вікна та двері. Таким чином, було зроблено додаткове приміщення - веранда. Подібний вигляд мали вікна і заklenі двері, що виходили на верхню терасу. Будівля була покрита високим, гладеньким двоскатним дахом.³ (Див. додаток 6).

На XVIII ст. в містечку існувало три православні церкви: I. "Воскресенська" - була збудована на східній стороні, де на 1863 рік

стояв будинок православного священика з прибудовами. II. "Різдвяно-Богородна" - збудована на південній стороні острова, де на 1863 рік були збудовані єврейські будинки.

III. "Успенська" (за іншими джерелами "Вознесенська") розташовувалась, де в 1863 році було дворянське губернське училище, відкрите в містечку в 1843 році.⁴

У 1782 році "Успенська" ("Вознесенська") церква була перенесена в с. Катеринівку цієї ж губернії, з усією утваррю, де і існує досі. Дві інші церкви були закриті в тому ж таки XVIII ст., зазнавши сильного впливу

¹ Подільські Єпархіальні відомості. - 1863. - №20. - с.785.

² Епсукіорееіа Рокка. ^агзха^а, 1902. - Т. 12. - с. 57.

³ Там само. — с.59.

⁴ Подільські Єпархіальні відомості. - 1863. - №20. - с. 785.

польського католицизму. Це було здійснено не за бажанням прихожан, а на вимогу власника Міхала Пшездзецького.

Але ще в 1775 році було закладено основу нового храму з дозволу уніатського єпископа Петра Белянського. І вже на 1779 рік в Чорному Острові була освячена нова кам'яна церква "Во ім'я Приображення Господня", збудована на власний кошт місцевого уніатського священика і диякона Благочинного Іоанна Стрельбіцького.¹

Іоанн Стрельбіцький-Зигайло зробив "евінціональний фундушевий" запис в цю церкву, вюіавши тим самим своїх 300 рублів з умовою, щоб місцевий священик, отримуючи відсотки з даної суми, в призначені заповітом дні відспівував за упокій його та родичів літургії. В 1850 році дана сума була взята Подільською Консисторією в приватних осіб і віддана в "Подольский приказ общественного призрения" для надбавки відсотків. При церкві до 1939 року зберігався банківський білет. У 1808 році православним настоятелем чорноострівського приходу був призначений Йосип Курчинський. Вже в 1836 році храм "Приображення Господня" зазнає певної реконструкції. Були перероблені куполи і влаштований новий іконостас на кошти графа Костянтина Пшездзецького. (Див. додаток 7). В середині церкви розмішувалась чудова ікона Божої Матері. (Див. додаток 8). На ній мідна риза, позолота з срібними привісками - дарунок зцілених людей. Для поклоніння Її збирались великі маси народу в десяту п'ятницю по світловому Воскресінню Христовому або на состраданіє Божої Матері. До речі, це була копія Почаївської Чудотворної ікони Божої Матері. (Див. додаток 9). При церкві була збудована дзвіниця, чотиригранна з виступами на верху подібно до даху.

До Чорноострівського приходу на 1863 рік належало 1128 чоловік. Він відносився до VI класу з зменшенням окладу по кількості землі церковної, якої було: "усадьбой - 1 десятина и 259 саженой квадратных, пахотной с сенокосами и хуторами 67 десятин и 558 саженой квадратных. По штату положено священник и дьячок с жалованием от казны:

священнику - 57 рублей

дьячку - 24 рубля

и того - 91 рубль".²

Для порівняння можна навести і такі дані статистики: на 1901 рік церковні землі становили: садиб - 2 десятини 1770 сажнів, орної - 64 десятини 1338 сажнів, сінокіс - 8 десятин 1880 сажнів, ліси - 22 десятини, неугідь - 8 десятин 1578 сажнів. Прибудов для священика і псалодина немає.³

Не можна обійти увагою єврейську спільноту, яка відігравала не останню роль в житті містечка, не дивлячись на закритий характер свого існування. Для відокремлення себе від інших національностей і віросповідань, євреї створювали навчальні заклади, підприємства, будували храми. У 1785 році в Чорному Острові побудована єврейська синагога з каменю. На той час тут

¹ Подільські Єпархіальні відомості. - 1863. - №20 - с.786.

² Подільські Єпархіальні відомості. - 1863. - №20. - с.786.

³ Сицинский Е. Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. - Каменец-Подольский, 1901. - с.878.

знаходився центр равінату на чолі з равіном. До його влади належало 1039 душ.¹

Була досить значною і католицька громада. Здавна в містечку був костел, але коли і ким вперше був збудований достатніх відомостей немає. Однак в 1556 році, тобто на час надання Магдебурзького права, він вже існував. З цього можна припустити, що в часи правління короля Сигізмунда Августа був він побудований поміщиком Яном Свірщом. Згодом в 20-ті роки XIX ст. на місці старого дерев'яного костюлу було збудовано новий, кам'яний, на честь Успіня Пресвятої Богородиці! при сприянні поміщика, графа, камергера і кавалера Костянтина Пшездзецького. І в 1862 році через єпископа Борія Мацкевича консекрований.² В його штат входило католицьке духовенство, направлене з Риму. Також до костюлу було приписано біля 20 прилягаючих сіл католицького віросповідання і 3 тисячі людей.³ Але вже в 1901 році* за підрахунками Сіцінського - 5016 чоловік.⁴

Після Міхала маєток успадкував його старший син Костянтин Пшездзецький (1782 - 1856) власник також Миколаєва. Впродовж 30 років (з 1820 р.) займав пост маршалка дворянства Подільської губернії. Вірний слуга російського царя Миколи I, він у 1844 році одержав титул графа. Більшу частину свого життя Костянтин Пшездзецький присвятив Чорному Острову, де доглядав та поповнював, успадковану від батька, рідкісну картинну галерею європейських майстрів пензля. Він був не лише власником 14 подільських і волинських сіл та містечок, але і знавцем агрономії, одним з перших селекціонерів нашого краю.⁵ Граф був великим цінителем мистецтва. Маючи величезні прибутки з праці українських кріпаків, рід Пшездзецьких утримував в зразковому стані палац, поповнювалась велика бібліотека рідкісними, а, отже, дуже коштовними книгами. Любитель вишуканої музики, граф Костянтин мав змогу знайти оркестр, а як диригента запросили італійця маестро Луїджі Тоніні.⁶ Взагалі митців в Чорному Острові тоді було багато.

Працював учителем училища в Чорному Острові Леонід Глібов, який написав поезію "Стоїть гора высокая", котра згодом стала нашою народною піснею. Відомий український байкар Леонід Іванович Глібов приїхав до містечка в 1856 році, після закінчення Ніжинського ліцею вищих наук. Це було його перше місце самостійної педагогічної діяльності. Тут, у дворянському повітовому училищі, він викладав історію і географію з 1856 по 1858 роки.⁷ Вже тоді, відомий байкар, змушений був погодитись на цю посаду, бо місце вчителя літератури було зайняте.⁸ Глібов захоплювався Подільською природою, Чорноострівськими краєвидами, що знайшло свій

¹ Центральний Державний архів Кам'янця-Подільського. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 295. - Арк. 1322.

² Визитное описание Чёрноостровского римо-католического приходского костёла, состоящего в Подольской губернии Проскуровского уезда под названием "Успение Пресвятой Богородицы". - 1862. - §1. - стр. 1.

³ Подільські Єпархіальні відомості. - 1863. - №20. - с.787.

⁴ Сицинский Е. Труды Подольского историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. - Выпуск 9. - Каменец-Подольский, 1901. — с.877.

⁵ Сие Т. Магнатські господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Кам'янець-Подільський вісник. - 1993. - 24 квітня.

⁶ Назаренко Є.... І Ференц Ліст знав Чорний Острів// Прибузька зоря. - 2001. - 12 жовтня.

⁷ Крочек І. Будинок езопівської думки // Корчагінець. - 1972. - 19 жовтня.

⁸ Крочек І. Дім байкаря // Культура і життя. - 1977. - 6 березня.

відбиток в безсмертній пісні "Журба", яка була написана в Чорному Острові і присвячена пісенному опису природи містечка, зокрема, горі, де колись стояв замок, збудований Мячиславом Пшездзецьким, середнім сином Костянтина Пшездзецького. За період перебування в містечку, до творчого доробку Леоніда Івановича можна віднести такі відомі байки як: "Шпак", "Щука", "Вівчар", "Билина"; пісні "Летить голуб понад морем" та ін.¹ Звідси свої твори надсилав автор до "Чернігівських губернських відомостей", де вони публікувались у неофіційній частині газети. У 1858 році Глібов переїжджає до Чернігова.² У 1968 році у селищі Чорний Острів відкрився, в приміщенні колишнього повітового училища, єдиний на Україні музей поета-байкаря Л. І. Глібова. (Див. додаток 10). Експонати музею відтворюють історичну обстановку, в якій жив і творив великий митець. Зберігається в музеї формулярний список Глібова, відомості про його походження і сімейний стан. Жив він тоді один, увесь відданий роботі. Вільний час проводив посеред простих людей. Улюбленим місцем відпочинку була Вовча Гора, де його часто можна було побачити в книгою в руках. Багато посприяв в організації музею відомий українсько-радянський байкар Микита Годованець, який довго жив і працював в Кам'янці-Подільському. Він допомагав збирати експонати, чимало передав книг з власної бібліотеки, і серед них - рідкісне видання української дожовтневої байки. Цікаві документа надіслав з Києва М. Т. Лисенко, завідуючий кабінетом-музеєм видатного композитора М. В. Лисенка.

У 1830 році у Костянтина Пшездзецького досить довго гостював італієць за походженням, відомий на Поділлі та Волині художник Матеуш Бачеллі. Граф Пшездзецький заохочував його до написання ікон в італійському стилі для костелу. На Поділлі в багатьох заможних будинках були картини цього художника.³ Граф також опікувався чотирирічною школою, що знаходилась в містечку.

У 1797 році Чорний Острів увійшов до складу Проскурівського повіту Подільської губернії.⁴ Від шлюбу з Аделаїдою Олізаровною, дочкою Філіпа Нереуша (вона після розлучення вдруге вийшла заміж за Карла Джеконського) Костянтин Пшездзецький мав 3 синів: Александра Нарциза - історик, одружений з художницею, філантропою Марією Тщенхау з (1823-1890); Мячислава - неодружений; Карла - одружений з Єлизаветою Лахман, дочкою полковника російської армії. Чорний Острів за заповітом був поділений між синами. Александр Нарциз (1814 - 1871) окрім частини Чорного Острова отримав у власність маєток у Королівстві Польському. Народився в містечку, хоча життя потім склалося так, що вдома бував рідко. Одержав фундаментальну освіту, закінчив Кременецький ліцей, Берлінський університет. Потім певний час подорожував. І перша подорож у 1839 році була на батьківщину. Став відомий як історик та археолог. Писав під псевдонімом Александр де Ноірвіль. Наслідком подорожі була книга в двох

Котельник Л. В. В музеї байкаря // Світло жовтня. — 1989. — 17 листопада.

² Крохмалюк В. 130 років вулиці Л. Глібова // Радянська Україна. - 1988. - 16 березня.

³ Подільські Єпархіальні відомості. - 1863. - №20. - с.787.

⁴ Семёнов П. П. Географическо-статистический словарь Российской империи. - Санкт-Петербург, 1885. - Т.5.-С.684.

томах "Поділля - Волинь - Україна", видана у Вільно в 1844 році. У першому том! дано історичні відомості про місцевості, які відвідував автор. В другому - описане тогочасне становище життя селян. З любов'ю описує він Чорний Острів, використовує листи аноніма, який проживає в містечку (можливо, його брат Карл).¹ До його творчого доробку належать такі праці: "Проба граматична польська", "Відомості бібліографічні про рукописи в закордонних бібліотеках та архівах", "Історія Польщі". Помер у 1871 році.²

В'ячислав (1816 — 1863) окрім частини містечка ще отримав у спадок містечко Миколаїв. Десь у 1860 році він будує для себе новий палац на пагорбі, що знаходився у передмісті Чорного Острова, неподалік від замку. Колись цей пагорб називали Вовча Гора, а після започаткування там резиденції - "Віллагора". Після Вячислава "Вілла гору" успадкував його молодший племінник Костянтин Пшездзецький (1844 - 1907). Останнім, хто успадкував цей маєток був син Костянтина, Стефан Пшездзецький (1879 -1932) — голова Кабінету Міністрів і Дипломатичного Протоколу, представник Польщі у Римі. Він також був неодружений. (Див. додаток 12).

У Чорному острові!, в старому замку, замешкав Карл Пшездзецький (1818 — 1882).

Залишились в пам'яті історії часи кріпосництва, як період жахливого лихоліття, коли над людьми праці чинили свій суд і розправу поміщики.

"Землевладелец, - говорила Катерина II, - кроме смертной казни, делает в своём имении все, что ему заблагорассудится". Указом від 17 січня 1765 року вона дозволила поміщикам без судового розгляду відсилати за непокору кріпаків на каторжні роботи. Згодом було підтверджено встановлене ще в 1760 році право поміщиків відправляти "непокірних кріпаків у Сибір на поселення і в усякий час віддати їх у рекрути. Під загрозою суворой кари, указом від 22 серпня 1767 року, Катерина II заборонила кріпакам, навіть, скаржитись на своїх гнобителів-поміщиків. Кріпосні селяни були позбавлені найелементарніших людських прав. Вони вважались приватною власністю поміщика, прирівнювались до його майна.

Великого значення набуло для Поділля приєднання до складу Росії, що відбулось після другого поділу Польщі (1793р.). 1831 рік - Микола I з подання Сперанського скасував Магдебурзьке право на Правобережжі, в тому числі і в Чорному Острові. Містечко втрачає свою силу як торгового і адміністративного центру.

Селяни Поділля в кінці XVIII - першої половини XIX ст. поділялись на різні групи, підгрупи і розряди, які відрізнялись між собою ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей, величиною наділів і ін. Такий розподіл вишшав з складності процесу тогочасного економічного розвитку, з наявності феодально-кріпосницької системи і зростання в її надрах капіталістичного устрою.

¹Назаренко Є. Подорож Пшездзецького // Прибузька зоря. - 1993. - 4 вересня.

²Сис Т. Магнатські господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Кам'янець-Подільський вісник. - 1993. - 24

квітня.

³Баранович А. И. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII ст. - М., 1955. - с.38.

⁴Баранович А. И. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII ст. - М., 1955. - с. 39.

Основними трусами в дореформений період були поміщицькі та державні селяни. У період з кінця XVIII - до 1861 року на Україні переважала трупa поміщицьких селян. Так, у 1833 році з 3 млн. 991 тис. селян чоловічої статі, поміщицьких селян було 2 млн. 493 тис, а державних — 1 млн. 682 тис. у відсотковому відношенні це відповідно 60% - 40%.

До реформи 1861 року поміщики Поділля зосередили в своїх руках до 75% земель, угідь, лісів.¹ Часто у володіння поміщиків входили містечка, а інколи і значні міста. Так, Чорний Острів у 40-х роках XIX ст. належав магнату Костянтину Пшездзецькому. Вся поміщицька земля поділялась на дві частини - власне поміщицька і селянські наділи. Пристосовуючись до умов зростаючого товарного господарства, прагнучи якомога більше виробити сільськогосподарської продукції, поміщики за рахунок селянських наділів розширювали свою роль, витісняли селян на неродючі і віддалені землі. Про захоплення селянських земель яскраво свідчить повідомлення Миколаївського земського справника губернатору у 1850 році, що в околицях Чорного Острова "селянські землі відібрані і дані інші, в меншій кількості і непридатні, решта взяті в панський лан. Внаслідок цього селяни не лише не мають змоги поповнити запасний магазин, а й прохарчувати сім'я".²

Головною ланкою магнатського господарства на півдні Волині в XVIII ст. був фільварок, в якому панувала феодальна власність на землю. Чорно острівський фільварок знаходився на території Подільського воєводства, на кордоні з південною Волинню, і входив до складу маєтків князя Вишневецького. Землеволодіння селян обумовлювалось відбуванням феодальних повинностей. Усі господарські роботи селяни виконували власним тяглом, тому основною формою ренти була відробіткова. В Чорноострівському фільварку за день панщини належало нажати одну копу озимих.³ Розмір панщини для селян встановлював поміщик. Не дивлячись на те, що в маніфесті від 5 квітня 1797 року Павло I рекомендував обмежитися 3-денною панщиною, кріпосники змушували працювати на себе 4-6 днів на тиждень.

Магнат Пшездзецький, який володів Чорним Островом та навколишніми селами, мав кілька тисяч десятин орної землі, понад 5 тис. селян-кріпаків. Його маєтки в 60-х роках XIX ст. оцінювались понад 100 тис. крб.

Селяни містечка в 1846 році скаржились подільському губернатору, що вони, відробляючи щоденну панщину, не мають змоги біля своїх розорених хат мати навіть городів,

Селяни, працюючи майже весь тиждень на панщині, змушені були платити поміщикам ще й різноманітні натуральні та грошові податки. На Поділлі поміщики збирали з селян десятку вівцю від приплоду, десятку частину збираного меду, по 2-3 курей, певну суму грошей за худобу і ін.⁴

Кожен селянин лише весною і влітку відробляв у поміщицькому маєтку біля 90 днів. Свавільля Пшездзецького щодо покріпачених селян дійшло до таких меж, що справою примусу селян працювати навіть у святкові дні,

¹ Баранович А. И. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII ст. — М., 1955. - с.43.

² Центральний Державний міський архів Кам'янця-Подільського. - Ф. 226. - Оп. 79. - Спр. 1130. - Арк. 213.

³ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., 1971. - с.562.

⁴ Гуржій Г. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту. — К., 1958. — с.14.

змушений був у 1838 році зайнятися Проскурівський повітовий суд. Не прийнявши ніяких рішень, суд все ж таки констатував перевищення прав поміщиком.

Пан наділяв селян землею, як правило, в залежності від наявності у селянина робочої худоби. Так, у другій чверті XIX ст. з 197 селянських дворів Чорного Острова - 58 не мал и ні польової землі, ні тягла, користувалися невеличкими городами, площа яких не перевищувала 0,5 десятини.¹

Початок, а особливо середина XIX ст. характерні для Чорного Острова значним пожвавленням промислового розвитку. У 1833 році тут розпочалось будівництво першого великого підприємства - цукрового заводу, який став до ладу в 1849 році.² (Див. додаток 13).

Розширюється мережа кустарних промислів. На 1845 рік в містечку працювали заводи: поташний, пивоварний, для виготовлення дзвонів, 4 підприємства, що виправляли шкіру, дві воскобійки.³

В 1834 році в Чорному Острові відкрито однокласне парафіяльне училище, в якому працював учитель та навчалось 50 хлопчиків і 20 дівчат.⁴ Даниї освітянський заклад діяв до 1869 року.

За даними "Єврейської енциклопедії" на середину XIX ст. в містечку діяли гімназія і приватне єврейське училище.⁵

Таким чином, з великою ймовірністю, можна вважати, що територія з сучасною назвою Чорний Острів - це одне з найстаріших поселень подільської землі. За часів киммерійців і скіфів вже існував населений пункт, який дослідники позначають як селище. Природно-географічне середовище у повній мірі спонукало до осілого введення господарства: багата флора та фауна, сприятливе для захисту розташування.

У добу Київської Русі містечко постало як важливий стратегічний об'єкт у системі оборонних укріплень Верхнього Побужжя від зазіхань печенігів, які з південних степів робили напади навіть на "матір городів руських".

У своїй історії Чорний Острів належав до різних державних утворень. Спочатку до Київської Русі, а згодом до Королівства Польського. Польський літопис зафіксував дату дарування "Чорного Городка" польським королем литовському князю Люберту Гедеміновичу. На даний момент це свідчення вважається першою відомою письмовою згадкою про поселення.

Дослідження краєзнавців довгий час майорять великою кількістю гіпотез щодо походження назви містечка. В праці зібрані гіпотези, легенди, які більш-менш мають логічно-історичну основу. Проаналізувавши їх усі, автор приходить до висновку, що назва поселення - це продукт різних історичних періодів.

Через економічну, політичну, культурну історію міста червоною стрічкою проходить історія власників та історія їх родоів. Склавши, і ретельно

¹ ДАХО. - Ф. 112. - Оп. 1. - Спр. 2575. - Арк. 1,2.

² Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., 1971. - с.562.

³ Там само. — с.562.

⁴ Пам'ятна книжка Кишського учбового округу на 1902 рік. - Подільська губернія. - 1902. - Частина 2. - с.47.

⁵ ДАХО. - Ф. 67. - Оп. 1. - Спр. 519. - Арк. 9.

дослідивши усі ланки родової прямої, спадкові володіння, можна вважати, що Чорний Острів завжди переходив у спадок по жіночій лінії.

1556 рік одна з центральних дат - надання містечку Магдебурзького права та переведення поселення у ранг містечка. Географічно розташований на шляху з Південної Волині на Поділля, Чорний Острів у період Визвольних змагань українського народу опинився в районі активних дій селянсько-козацьких військ. Під стінами замку стояв Данило Нечай, Д. Лисовець, Григорій Ракочій.

Середні віки це час панування релігійних ідеологій. І знову містечко на роздоріжжі. Місцеве населення сповідує іудейство, католицизм, православ'я. Ці релігійні конфесії мирно співіснували на острові і їх центри були віддалені один від одного не більш ніж на 200 метрів. Отже, існувала віротерпимість релігій, що завжди рятувала народні маси від зовнішніх та внутрішніх ворогів; від втрати надії; допомагала вірити у майбутнє, сподіватись на покращення свого існування.

В даний період великого значення набуває містечко як культурно-просвітницький центр, Відкриваються: парафіяльне училище, гімназія, церковно-приходські школи. Чорний Острів відвідують Александр Пшездзецький, Бачеллі, Л. Глібов. Час перебування у містечку позначений значними досягненнями у їх творчості.

Середина XIX ст. характеризується значним пожвавленням, зростанням містечка в промисловому відношенні. І на противагу цьому посилюється гніт селянського населення, що природно мало наслідком майбутню аграрну реформу.

Минали роки. Та мало змін вони принесли селищу. Жителі купчились в тісних темних будинках, а вулиці після дощу перетворювались в непрохідну багнюку. Тяжкий гніт, темрява, неписьменність, - ось, що характеризувало життя містечка другої половини XIX ст.

На початок 60-х років XIX ст. Чорний Острів за Подільськими Спархіяльними Ведомостями мав такий вигляд: в'їжджаючи з західної сторони, бачимо довгу дамбу на річці Буг, що з'єднується тут з річкою Мшанець і обложена з обох боків міцним дубовим тесом; великий ставок - що утворився з цих рік, які обтікають кругом містечко; видно острів, на якому стоїть містечко.

На лівій стороні! - Англійський сад, а від нього, посеред ставка, прокладений тонкий, дерев'яний міст на 500 аршин (250 м.), що веде по ставку до тераси поміщицького будинку. (Див. додаток 14). Посеред цього мосту знаходиться острів, на якому ростуть вікові дерева; там побудований цегляний будинок. Звідси, куди не глянь, краєвиди дуже гарної природи. За життя батька теперішнього власника містечка (Костянтина Пшездзецького), в чудові травневі вечори грав його власний оркестр і з'їжджалось багато слухачів з околиць.

"За легендою відомо, що на цьому острові ще в XVII ст. стояв замок; тепер він час від часу підмивається водою і від того зменшується, що згодом буде ледь помітним: тут досі ще знаходять кулі, турецькі гранати, стремена, дзвони і різні монети, як сліди древніх військових подій, що були на цьому місці". На підвищенні, при самому ставку, стоїть гарний, італійської архітектури, будинок Карла Пшездзецького.

В другій половині XIX ст. палац зазнає архітектурних перетворень. З лівої сторони прибудовується неготична оглядово-годинникова вежа, що завершується критим карнизом, який за формою нагадує арочний стиль. Це і є оглядове приміщення. Над карнизом виростає зверху менша вежа, площа основи якої набагато поступається першій. На цій будові знаходиться шпиль - де майорить прапор з гербом власників Чорного Острова, та годинник.

Вежу з палацом з'єднував критий коридор у вигляді арки, що розміщувався вище 1-го поверху, так, що міг вільно проїхати критий екіпаж. З палацом, коридором та вежею органічно пов'язана офіцина, що знаходилась далі за баштою. (Див. додаток 6). Офіцина слугувала як житло для прислуги. При вході, посередині офіцини, піднімається трьохосьова вежа. Зовні вхід прикрашений колонами і напівколонами. В верхній частині багатогранні маленькі вежі. Над входом нависає балкон. Ця будівля була обрамлена карнизом і кренеляжем, і покрита гладеньким двоскатним дахом. При правій стіни виступає ще один балкон, який з'єднує офіцину з баштою. Даний опис

¹ Крылов А. Населённые места Подольской губернии. Издание Подольского Губернского Статистического комитета. - Каменец-Подольский, 1905. - с.82.

² Подільські Спархіяльні відомості. - 1863. - №20. - с.784.

зроблено з малюнку, створеного в 70-х роках XIX ст. художником Н. Ордою.¹

Пізніше, для симетрії було додано ще одну, третю вежу. Вона складалась з трьох поверхів. В основі була ще масивнішою за головну. Останній поверх, так як і офіцина, був обрамлений карнизом з художнім оздобленням і кренеляжем.

З невеликої інформації, що дійшла до нас, дякуючи Александру Пшездзецькому, можна припустити, що як зовнішній, так і внутрішній вигляд палацу несе чіткі відтінки доби класицизму.²

На першому поверсі основної споруди цього чудового архітектурного ансамблю італійського стилю розміщувались кімнати для проживання і бібліотека. Також були вітальні і зала, в якій знаходилась картинна галерея. Основними, а тому найкращими були дві вітальні, де приймали найповажніших, найшановніших гостей. Перша - біла кімната. Свою назву вона отримала від домінування білих тонів. Стіни були оздоблені чудовою, вишуканою мозаїкою. Друга - оранжева кімната, адже в тонах домінував саме світло оранжевий колір. Ці зали були майстерно драпіровані з вкрапленням елементів ліпки. Стеля білої кімнати - найбільшої, без сумніву опиралась на чотири колони з коринфськими капітелями. Жовта зала була цінна тим, що в ній знаходились старовинні меблі з дорогоцінного дерева - махонева. Стільці, що знаходились у їдальні, були обрамлені червоної шкірою з вибитими малюнками."

З західної сторони палацу вода омиває сходишки тераси, що веде до будинку. Поза островом, за садом, вода ще піниться і видніється, а вдалині зникає за квітучими пагорбами.

Будинок з двох боків оточений древнім земляним валом. В самому будинку є картинна галерея, де зібрано багато чудових картин, написаних різними закордонними художниками. Така мистецька колекція, успадкована частково після Вишневецьких, Олізарів та Мостовських, є окрасою будь-якого світового музею чи картинної галереї. Справжнім творцем колекції був Міхал Пшездзецький. Найціннішим в цій галереї образів, Александр Пшездзецький вважав полотнище Домініка (Доменіка Зампірого) "Причастя Святого Ієроніма". Зображено всі постаті в повний зріст. На устах Ієроніма, що вмирає, велика радість. Священик перед ним стоїть з чашею життя в руках і подає, здригаючись від страху, з неї животворящ! таїни тіла і крові Господні в уста вмираючого. З яким божественним страхом дивиться священик на пречисте тіло і кров Господа, а святий старець з величним умолінням приймає страшні таїни Христові. Божественна радість обіймає всі почуття старця. Він знає, що його кличе до себе Той, в кого він так твердо вірував. Диякон з причетником стоять на колінах і в очах у низ видніється страждальний смуток і страх перед незвіданим.⁴ Цю картину придбав Міхал Пшездзецький під час візиту до Італії в 1773 - 1774 роках.⁵

¹ Епсукіоредіа Роїзка. - \Уагзга\уа, 1902. - Т. 12. - с.59.

² Епсукіоресііа Роїзка. - \Уагз2алуа, 1902. - Т. 12. - с.59.

³ Там само.

⁴ Подільські Єпархіальні відомості. - 1863. - №20. - с. 784.

*Епсукіоресііа Роїзка. - \Уагз2а\уа, 1902. - Т. 12. - с. 60.

Написана італійським художником Доменіком в XVI ст. і створена спеціально для костелу Блаженного Ієроніма в Римі. Але розміри картини виявились незадовільно малими, хоча всі персонажі виконані в природний зріст. Тоді, майстер пише інше полотно, подібне, але у збільшеному вигляді. В даний час цей твір знаходиться у Ватиканському музеї під назвою Домінікової.

Дякуючи цій же подорожі до Чорного Острова, була привезена картина "Привітання трьох царів". Стиль написання відносився до венеціанської школи. Припускається, що це оригінал або ж копія Г.Б.Теполо, Також є згадки про родинні картини, де звертають на себе увагу жіночі портрети неймовірної краси та витонченості. До особливо цінних здобутків з родинних полотен належали портрети князя Михайла Вишневецького, останнього з роду Вишневецьких та його дружини Катерини Дольської і далі портрет їх дочки Анни Джозефіни Огінської; Антонія Пшездзецького - підканцлера литовського в кантуші червоного кольору та сріблясто-білому жупані, на якому відзнака у вигляді білого Орла, що присвоєна йому в 1770 році. Також портрети його синів: Домініка - старости мінського і посла на сеймі, та Міхала - великого писаря литовського. Портрет останнього, найвірогідніше, був копією невідомого оригіналу Баціареллі. В кінці варто згадати про портрет чоловіка у перуці та зброї - Яна Фредеріка Сапеги - великого канцлера литовського, написаний в 1740 році Людовіком де Сільвестро Молодшим.¹

Багато родинних портретів, що містились у Чорноострівському палаці, вийшли з-під пера Матеуша Бачеллі, власного художника Костянтина Пшездзецького. Власне, після нього залишилось багато портретів Пшездзецьких, Мостовських, Олізарів, а також багато копій старших поколінь старовинних родів. З пізніших часів походив портрет Єлизавети Пшездзецької та Іренеуша Огінського, що належав перу Франциска Ксавера Вінтерхальтера та різьба по дереву майстра Т. П. Таранього. Всі ці картини та багато інших, серед яких "Голова барана" та "Пастух, що плете вінок пастушці", походять з колекції картин Вовчої Гори. Це зібрання картин, портретів, різьби по дереву стало підставою створення у 1880-1882 рр. Картинної галереї у Варшавському палаці роду Пшездзецьких, що по вулиці Фоксал. Також, туди було перевезено багато інших речей, серед яких були фарфорові фігурки Аполлона, Меркурія та ін. Ці мистецькі шедеври пережили Першу Світову війну, але загинули за часів Другої Світової.

Схожа доля спіткала цінну родинну бібліотеку. Почав її збір Антоній Пшездзецький - молодший канцлер Великого Князівства Литовського.³ Тут зберігалися старі літописи і древні юридичні книги. В основному були вони зібрані в XVIII ст. деякі книги на шкіряних обкладинках мали екслібриси

¹ а 2. 8ітаіу айузіусіе і КдіШгаіпе /Біоготе Ргхехсігіескіє те ^агзгаше, (Костпк Мигешп і те ^агвгатеіе). - \Ѕагз2атеа. - 1958. - Т. 3. - с 357. ² Епсукіоресііа Роізка. - \Ѕагзгатеа, 1902. - Т. 12. - с.59. ³ Епсукіоредіа Роізка. - ^агзхатеа, 1902.-Т. 12. -с.61.

відтиски гербу "Корибутів, князів Вишневецьких". Це вказувало на те, що до Чорного Острова вони потрапили шляхом успадкування.¹

Якась частина бібліотеки залишилась в палаці до смерті Лізи Пшездзецької, останньої власниці Чорного Острова. Ці книги успадкувала її дочка Марія Вишневецька.

Все ж повернімося до родинної лінії Пшездзецьких. В даний період власником містечка і навколишніх сіл був Карл з роду Пшездзецьких (1818 — 1882), що, як уже згадувалося вище, був одружений на Єлизаветі Лахман. Вони мали лише дві дочки: Марію і Лауру. За заповітом, містечко відходило у володіння обох дочок. Та сталось непередбачене. Родинна трагедія перетворилася у міф, овіяний подихом таємниць і загадок.

На двадцять другого році життя помирає молодша дочка Лаура. Існує ряд думок щодо причини смерті:

- а) Внаслідок душевних переживань захворіло серце і саме його зупинка спричинила до трагедії роду Пшездзецьких. б) Вже на протязі кількох років молодша дочка Карла хворіла на туберкульоз кісток. І під час однієї прогулянки верхом Лаура впала з коня і травмувала спинний мозок.² с) Одного сонячного дня до Пшездзецьких завітали гості.

Вже ввійшли в

традицію верхові прогулянки після обіду. Прогулянка затягнулась. Раптом кінь перелякався і різким рухом скинув наїзницю з сідла. При падінні Лаура пошкодила сечовий міхур. Це і було причиною тривалої хвороби, що призвела до смерті.

З надпису, що знаходиться на надмогильній скульптурі, ми дізнаємося, що Лаура померла в Римі в лікарні під назвою "Тора ель Греко". (Див. додаток 16). Таким чином, можна сказати, що хворобу або ж її загострення спричинила травма, яку дівчина отримала, упавши з коня під час прогулянки верхи/ Помирає Лаура - 1874 року в Римі, звідки тіло було перевезено до родинного маєтку і поховане в католицькому храмі, що здавна слугував усипальницею двох католицьких родів: Пшездзецьких і Наркевичів.

Батько, Карл Пшездзецький, вирішує навіки залишити пам'ять про найменшу дочку. Він замовляє в Італії надгробний скульптурний ансамбль. За роботу взявся Віктор Бродський, що вже встиг себе проявити як талановитий скульптор, що працює в неокласичному натуралістичному стилі. Походив з бідної ремісничої родини. Рано став сиротою. Закінчив художню академію в Петербурзі. За рахунок академії їде на навчання за кордон, до Італії. Згодом повертається в Росію. Його не визнають. І він остаточно вирішує повернутися до Риму, де вже здобув популярність. Було обрано найдорожчий білий мармур - корарський статуарний. Робота тривала два роки. І ось в 1876 році 3-тонний шедевр залізницею прибуває в Чорний Острів з Риму. До скульптурної композиції входило: бюст Карла Пшездзецького - батька, бюст Лаури, ваза, статуя грецького бога Ероса і надгробний монумент Лаури. (Див. додаток 17). Вона була зображена в

¹ Подільські Спархіяльні відомості. - 1863. - №20. - с.783.

² Сие Т. Таємниці смерті // Кам'янець-Подільський вісник. - 1993. - 24 квітня.

³ Сис Т. Таємниці смерті // Кам'янець-Подільський вісник. - 1993. - 24 квітня.

⁴ Там само.

грецькій мантиї. Руки схрещені. Таке враження ніби дівчина спокійно спить. Але біля неї причаївся у вигляді ангела Ерос, що тримає у руці факел. Він засвічує в ньому іскру вогню життя, коли народжується нова душа, і гасить, - коли людина відходить у підземне царство тіней і вічної темряви. Так і зараз він прийшов, і поволі його рука схиляється додолу. Він милується красою, яка дуже скоро відійде у вічність. (Див. додаток 17). Талант Віктора Бродського досягнув свого апогею в цьому шедеврї. Він перетворив 4-тонну холодну брилу на витончене і досконале відображення буденності та природно відтворив усі форми.

До скульптурної композиції, також, входять два погруддя: Лаури і Карла Пшездзецького. Ймовірно, зображено і герб роду Пшездзецьких. (див. додаток 18). Але на підтвердження цього потрібно ще трохи попрацювати. В нижній частині надгробного монументу знаходиться викарбуваний надпис. (Див. додаток 19). "Лаура, дівчина, згасла у розквіті років. Дивний образ її в ліпшому світі." В цих словах вся теплота і любов батьків, їх печаль та смуток, віра та надія.

Ця скульптурна композиція була розміщена в католицькому костьолі з правої сторони від вхідних дверей. Існує думка, що вона закривала вхід в родинний склеп Пшездзецьких. До речі, варто зазначити, що весь склеп, де поховані Пшездзецькі, був обрамлений білим мармуром. А вище згаданий склеп роду Наркевичів ~ чорним мармуром. (Див. додаток 20).

За радянської влади мармурову скульптуру дивом не знищили. Її збереглась вона лише тому, що її перевезли 1938р. в кафедральний собор Святого Петра і Павла в Кам'янці-Подільському, і передали під охорону краєзнавчого музею. (Див. додаток 20). Перевезення здійснювалось під керівництвом, тоді ще молодшого наукового співробітника музею, Матвіїва Михайла Костянтиновича. В 1936 році костьол Святого Петра і Павла був реорганізований під музей, тому "Лаура" потрапляє саме сюди. При перевезенні в скульптурі намітилась невелика тріщина, що до певної міри ускладнює її транспортування. Але лиха доля не оминула скульптуру і в самому музеї. Безслідно зникли ваза і факел. Та попри всі негаразди "Лаура" була, є, і буде одним з шедеврів мармурової надмогильної скульптури у Європі. Цим пишаються жителі Кам'янця-Подільського, а ще більше мешканці Чорного Острова. І ще жевріє у них надія побачити "Лауру" на своєму історичному місці.

Отже, через смерть молодшої дочки, Чорноострівський палац, який вже не раз змшював своїх власників, по смерті батьків дістався старшій дочці Марії, що була одружена з Вінцентом Валецьким. І знову таємниця. З невідомих причин, вдова Карла, Єлизавета Пшездзецька в 1898 році продає цей родинний маєток за 736200 злотих. Ймовірно, що Марія від'їжджає до Польщі. За договором купівлі-продажу Єлизавета мала право проживати в палаці аж до своєї смерті. Через два роки, тобто 1900 року вдова померла. В акті про продаж існував 3-річний термін, на протязі якого Пшездзецькі мали право викупити свій родинний маєток з російських рук. Щоправда, було багато спроб перекупки, але вони не принесли бажаного успіху.¹

¹ ЕпсуИоресііа Роїзка. - ^Уагзгауга, 1902. - Т. 12. - с. 57.

відтиски гербу "Корибутів, князів Вишневецьких". Це вказувало на те, що до Чорного Острова вони потрапили шляхом успадкування.

Якась частина бібліотеки залишилась в палаці до смерті Лізи Пшездзецької, останньої власниці Чорного Острова. Ці книги успадкувала її дочка Марія Вишневецька.

Все ж повернімося до родинної лінії Пшездзецьких. В даний період власником містечка і навколишніх сіл був Карл з роду Пшездзецьких (1818-1882), що, як уже згадувалося вище, був одружений на Єлизаветі Лахман. Вони мали лише дві дочки: Марію і Лауру. За заповітом, містечко відходило у володіння обох дочок. Та сталось непередбачене. Родинна трагедія перетворилася у міф, овіяний подихом таємниць і загадок.

На двадцять другого році життя помирає молодша дочка Лаура. Існує ряд думок щодо причини смерті:

- а) Внаслідок душевних переживань захворіло серце і саме його зупинка спричинила до трагедії роду Пшездзецьких. б) Вже на протязі кількох років молодша дочка Карла хворіла на туберкульоз кісток. І під час однієї прогулянки верхом Лаура впала з коня і травмувала спинний мозок.² с) Одного сонячного дня до Пшездзецьких завітали гості. Вже ввійшли в традицію верхові прогулянки після обіду. Прогулянка затягнулась. Раптом кінь перелякався і різким рухом скинув наїзницю з сідла. При падінні Лаура пошкодила сечовий міхур. Це і було причиною тривалої хвороби, що призвела до смерті.

З надпису, що знаходиться на надмогильній скульптурі, ми дізнаємося, що Лаура померла в Римі в лікарні під назвою "Тора ель Греко". (Див. додаток 16). Таким чином, можна сказати, що хворобу або ж її загострення спричинила травма, яку дівчина отримала, упавши з коня під час прогулянки верхи. Помирає Лаура - 1874 року в Римі, звідки тіло було перевезено до родинного маєтку і поховане в католицькому храмі, що здавна слугував усыпальницею двох католицьких родів: Пшездзецьких і Наркевичів.

Батько, Карл Пшездзецький, вирішує навіки залишити пам'ять про найменшу дочку. Він замовляє в Італії надгробний скульптурний ансамбль. За роботу взявся Віктор Бродський, що вже встиг себе проявити як талановитий скульптор, що працює в неокласичному натуралістичному стилі.⁴ Походив з бідної ремісничої родини. Рано став сиротою. Закінчив художню академію в Петербурзі. За рахунок академії їде на навчання за кордон, до Італії. Згодом повертається в Росію. Його не визнають. І він остаточно вирішує повернутися до Риму, де вже здобув популярність. Було обрано найдорожчий білий мармур - корарський статуарний. Робота тривала два роки. І ось в 1876 році 3-тонний шедевр залізницею прибуває в Чорний Острів з Риму. До скульптурної композиції входило: бюст Карла Пшездзецького - батька, бюст Лаури, ваза, статуя грецького бога Ероса і надгробний монумент Лаури. (Див. додаток 17). Вона була зображена в

¹ Подільські Єпархіальні відомості. — 1863. - №20. — с.783.

² Сие Т. Таємниці смерті // Кам'янець-Подільський вісник. — 1993. — 24 квітня.

³ Сис Т. Таємниці смерті // Кам'янець—Подільський вісник. — 1993. — 24 квітня.

⁴ Там само.

Всі ці "престоли" старовинні і розміщені в мурованих портателях.

Ззовні весь костюл навколо обнесений мурованим у 1861 році цегляним парканом. З фронтона сторони, перед храмом, встановлені два дерев'яних хреста: "Розп'яття Ісуса Христа". Все, що знаходилось в костюлі мало велику цінність.²

Від костюлу на північ розмішувалась дерев'яна дзвіниця, покрита пофарбованою гонтою. За містечком - кладовище, обкопане ровом. При вході на кладовище є брама з дерев'яною фірткою, що посаджена на металеві завіси. Кріпиться брама і фіртка на мурованих стовпах. Зразу ж за східною брамою збудований будинок для кладовищного наглядача і охоронця. Ці споруди були збудовані в 1862 році.³

З 1834 року настоятелем храму був ксьондз Єремій Язвінський. Народився в Волинській губернії. Навчався у кременецькому училищі. В 1882 році вступив у Волинську семінарію і був "рукоположений" в священники.

Обов'язки вікарія виконував "законодатель Чорноостровських училищ" ксьондз Григорій Бржзинський з 1862 року. При храмі були органіст Карл Писарчуковський, різничий Нарциз Волянський.⁴

На 1862 рік в римо-католицькому приході мирян - 4 тис. 304 душ. Метричні книги починаються з 1720 року. Були ще заведені книги для розпоряджень політичних і духовних властей.

Будинок, де проживав настоятель храму, збудований неподалік. Мав 5 кімнат і ганок. На південь від нього розмішувалась конюшня з двома волоньями, а при ній два малих сарайчики. Також був погріб і садок. Ці будови були з правого боку храму. По лівій стороні знаходився будинок вікарія, 4-кімнатний з кладовою і кухнею, ганком, покритий черепицею в 1861 році. Далі, на південь, від вікарія проживав в 5-кімнатному будинку служитель храму.

Землі, що належали храмові - 33 десятини, фільварок, 2 сараї, стодола. Замість сінокосів костел був наділений хутором, площею в 1,5 десятини. Грошове утримання Чорноострівського приходу:⁵

Прибутки		Видатки	
Річне утримання за штатом	275 руб. (сріблом)	На утримання ксьондза, вікарія, органіста, різничого	135 руб.
З земельних наділів	40 руб.	На утримання храму (ремонт риз, їх хрещення)	60 руб.

¹ Там само.

² ЕпсуЫореша РовІса. - ^агегалуа, -1902. - Т. 12. - с.62.

³ Визитное описание Чёрноостровского римо-католического прихода на 1862 год, под названием "Успения Пресвятой Богородицы". - § 2.

⁴ Визитное описание Чёрноостровского римо-католического прихода на 1862 год под названием "Успения Святой Богородицы". - § 2.

⁵ Там само.

3 добровільних пожертвувань і виконання деяких обов'язків	20 руб.	На утримання настоятеля костьолу і прислуги	55 руб.
		На утримання екіпажу і коней для роз'їздів	71 руб.
		На утримання декана	14 руб.
Разом	335 руб.	Разом	335 руб.

Крім духовно-культурної спадщини варта уваги і соціально-економічна минувшина Чорного Острова. Головною рушійною силою Поділля в цей період, стала реформа 1861 року. Незважаючи на її непослідовність і суперечливість, саме вона створила умови для розвитку капіталістичних відносин.

У сільському господарстві відбувся поступовий перехід від становості до без становості, до капіталістичної земельної власності. Більшу частину земель, яку продавали дворяни - купували селяни.

Реформа кінця XIX ст. дала селянам особисту волю та, водночас, пограбувала їх на користь місцевих поміщиків. Відповідно до положення про викуп, селяни Чорного Острова повинні були на протязі 49 років заплатити за свої наділи, які вони одержали від поміщика, близько 60 тис. крб. це становило 20% плати за наділ, Інші 80% передбачалося, що виплатить уряд поміщикам у формі казенних облігацій.

Це була для селян досить велика сума, яка, до речі, значно перевищувала ринкову вартість землі. Ознайомившись з умовами викупу, селяни містечка в серпні 1862 року звернулись зі скаргою до Проскурівського мирового з'їзду, в якій заявили, що вони неспроможні викупити землю і категорично відмовляються від неї. Чорноострівська справа завершилась лише в кінці 1864 року, коли за новим положенням 1863 року для Південно-Західного краю викупні платежі було знижено на 25%.¹

Як і в добу феодалізму, значне місце в національній структурі населення Чорного Острова займали єврейські громади. Головним чином, вони проявляли себе в торгівлі, лихварстві і дрібному ремеслі.

За даними "Єврейської енциклопедії" на 1897 рік у містечку проживало 3 тис. 803 чоловіки, з них 2 тис. 166 - становили євреї." Дуже незначна кількість росіян, поляків, мадяр. У відсотковому відношенні це становило: 73% - євреї, 21% - українці, 4% - росіяни, 2% - інші національності.

Таким чином, на кінець XIX ст. Чорний Острів стає єврейським містечком з домінуючими позиціями в торгівлі, лихварстві, в шкіряно-пошиттєвій галузі.

¹ Архив Юго-Западной России. - К., 1876. - Часть 7. - Том. 2. - с.64.

² Ядушливий М. Чорний Острів // Шалом-Алейхем. - 2000. - січень. - с.2.

³ Розрахунки, проведені автором на основі першого всезагального перепису населення Російської Імперії 1897 року.

В цей час в селищі діяло 46 дрібних підприємств і 46 ремісників.¹ Як вже зазначалось, в основному цим займалось єврейське населення.

З промислових підприємств, на той час, було збудовано дві невеликі цегельні. Проте припинили свою діяльність поташний завод, завод для виготовлення дзвонів, дві воскобійні, підприємства по переробці шкіри.²

На кінець 90-х років XIX ст. з Чорного Острова перевезено до Проскурова цукровий завод.

Такий занепад в промисловому розвитку містечка можна пояснити зростанням монополістичного капіталу і неспроможністю до конкурентно!" боротьби з ним малих промислових підприємств Чорного Острова.

Виглядає як парадокс, але це є незаперечний факт, що велику роль в такому занепаді відіграло позитивне явище, таке як прокладання залізниці, що відбулось в кінці XIX ст. вона зв'язала Проскурів з великими промисловими містами Поділля та України.

Не дивно, що значні промислово-переробні підприємства почали будувати в Проскурові, а не в Чорному Острові.

В 70-х роках XIX ст. повіяло революційним духом з приїздом у 1873 році в містечко вчительки російської мови та літератури Охременко О. В.³ Вона була ученицею одного з видатних діячів народницького руху Матчета Г. Останній був одним із засновників революційної організації "Кам'янець-Подільська Комуна". Разом з ним спонукали до життя цю організацію учитель словесності Кам'янець-Подільської гімназії Олександр Романько-Романовський І учні старших класів Іван Мокрієвич і Іван Ходько.

Про великий розмах діяльності "Кам'янець-Подільської Народницької Комуни" свідчить той факт, що в 1870 році вона вже налічувала велику кількість своїх філіалів - народницьких груп в селах та містечках Кам'янця-Подільського, Літинського, Брацлавського, Проскурівського, Старокостянтинівського та інших повітів, серед яких був і Чорний Острів.

Згодом, царська влада заарештувала Охременко і вислала до Сибіру.

Знову і знову хочеться повернутися до розмови про єврейське населення містечка. Адже велика кількість фактів, документів з даного питання не висвітлювалась з відомих ідеологічних причин. Та про численну єврейську громаду згадували і відомі дослідники, і статисти. Серед них наведені дані, зібрані Гульдманом, а саме: "Чорноострівський район - один з районів равінату в Подільській губернії. В цей район єврейської общини входили такі волості: Юринська, Сарновська, Чорноострівська, Третельницька і Ходковецька".⁴

Казенний равін Проскурівської околиці знаходився і був призначений до міст Проскурова, Чорного Острова і Яромилинець - кожен знаходився і проживав в однойменних околицях.⁵

¹ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — К., 1971. — с.562.

² Там само.

³ Чернушенко А. О. Кам'янець-Подільська Народницька Комуна // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Львів, 1968. - с 16.

⁴ Ядушливий М. Чорний Острів // Шалом-Алейхем. - 2000. - січень. - с.2. ⁵ Там само.

З ростом кількості населення, природно, в містечку такого масштабу починають з'являтися нові освітні заклади. На даний період вже існувало міністерське однокласне народне училище, а з 1897 року - школа для дівчат.¹

На 1893 рік Чорний Острів - це містечко, Проскурівської губернії, Чорно острівської волості. Відстань до губернського міста — 20 верств. Найближча поштова станція знаходиться в містечку Чорний Острів, земська станція - в містечку Миколаїв.

Сам Чорний Острів належав до 4 стану в 14 урядній околиці, до 2 району судово-мирового округу, в 1 окрузі мирового посередника, і в 1 окрузі судового слідчого.

Чорноострівська волость належить до Проскурівської губернії, район даної волості входив до 3 округу благочестя (окрім сіл Грузевиця, Остатки, Черепівка, Черопова, Водички, Климовець і Мартинівка - що належали до 2 округу) - Балтської губернії; 1 округу сільського лікаря, 3-5 округу і питейного нагляду; 1 округу цукрового акцизного нагляду.²

Отже, містечко у своєму розвитку різко відійшло від типового середньовічного міста. Спостерігається підвищення культурного, освітнього, економічного і соціального рівня.

Великий внесок у культурній сфері внесли славетні представники древнього роду Пшездзецьких. Так, Костянтин Пшездзецький був не лише власником 14 подільських і волинських сіл, але і знавцем агрономії, одним з перших селекціонерів нашого краю. Александр Пшездзецький відомий як історик, археолог і публіцист. За життя видав історичну граматику, написав ряд монографій, серед яких "Поділля - Волинь - Україна", "Відомості бібліографічні про рукописи в закордонних бібліотеках та архівах" і ін. Карл Пшездзецький, будучи маршалком Подільського дворянства, був великим шанувальником живописного мистецтва., збирачем цінної родинної бібліотеки. Він зробив так, що ім'я його найменшої дочки Лаури, навіки закарбувалося в пам'яті істориків, краєзнавці, культурологів і простих людей не лише на Поділлі, Україні, а і на всьому Європейському континенті!

У сільському господарстві відбувається поступовий перехід до капіталістичної земельної власності, що був продиктований подіями 1861 року. Набуває великого значення дрібна приватна торгівля, лихварство, дрібне ремесло. За покращенням соціального становища жителів міста, невинно слідує різке збільшення їх кількості.

В останній третині XIX ст. селище потрапляє в поле зору революційної течії народників.

Спілкуванню мешканців міста з усією Україною сприяло прокладання залізниці.

Таким чином, Чорний Острів впевненими кроками йшов до ринкових відносин і був складовою частиною розвиненої України, що не відставала від Європейських аналогів.

¹ Сицинский Е. Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. - Выпуск 9. - Каменец-Подольский, 1901. - с. 877.

² Гульдeman В. Населенные места Подольской губернии. Издание Подольского губернского статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1893. — с.631.

Розділ III, Чорний Острів на початку XX ст.

Далека і близька минувшина знову повертається до нас забутими, маловідомими, а коли і свідомо перекрученими, або й взагалі викресленими владою та "їх служниками сторінками історії, фактами, біографіями видатних постатей. Проходили роки - продовжувалась історія. Містечко і надалі відігравало важливе значення як центр волості.

В перші роки XX ст. власниками палацу і навколишніх сіл були дві жінки: Єлизавета Пшездзецька та графиня Ігнат'єва. Перша була повноправною володаркою до 1898 року. В цей рік вона здає палац в оренду. А згодом і повністю продає його. Причини такого вчинку невідомі. Але вже за нової власниці палац почав занепадати. І в 1901 році, одночасно з прилеглими селами набув занедбаного вигляду.¹

Меркантильні інтереси графині Ігнат'євої призвели лише до викачування грошей з підвладних їй мешканців. Взамін, не повертала нічого. Ігнат'єва, з роду Волконських, була одружена з росіянином, що командував загоном донських козаків. За його сприяння в містечку утримувався, на кошти мешканців, загін козаків. До цього часу такі різкі методи впливу не використовувались місцевими власниками. Природно, що як місцеві жителі, так і сама графиня відчували глибоку ненависть один до одного. За правилами, встановленими в маєтку, жодна людина за соціальним станом нижча від власників не могла розминутись на дорозі, на мосту чи інде з ними. Були випадки, коли прислуга, йдучи по містку навпроти графа, просто стрибала в воду. Тому, час від часу, мешканці Чорного Острова підіймались на боротьбу за свої права, за хліб і волю, за кращу долю.² Старі люди згадують, що княгиня була дуже вимоглива не лише до прислуги, селян, а і до себе. Не цуралась вона роботи.

Варто відзначити, що на цей час в Україні було великих маєтків 11 тис. 191, до них входило 100 тис. 400 десятин землі. Серед таких великих володінь на Поділлі вирізняється лише два, одне з яких - князів Волконських.³ Тут десятки тисяч найманих робітників працювали на цукроварнях, млинах, цегельнях, заводах по переробці сировини. Для власників таких латифундій, ці володіння були лише джерелом прибутків, і жодного зв'язку з селянством, його побутом.

В Україні становище селян було неоднакове. 3 млн. селянських дворів володіли 20 млн. десятин землі, тобто на один пересічний двір припадало 6,5 десятин надільної землі. Угіддя розподілялись нерівномірно, перед 1905 роком 54% селянських господарств мали наділ до 6 десятин; 29,4% господарств - від 6 до 10 десятин; 16,6% - понад 10 десятин.

У Подільській губернії (що складалась з 12 повітів) становище було найгірше: на двір припадало біля 3,8 десятин, і 78,5% дворів мали по 5 десятин землі.⁴

¹ Епсукіорейіа Роїзка. - \^агзга\уа. - 1902. - Т. 12. - с.61.

² Новицький О. Наче сонце в країші води // Радянське Поділля. - 1981. - 6 січня.

³ Баранович А. Магнатские хозяйства на Украине. — М., 1955. — с. 38-39.

⁴ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХХст.-К., 1954.-с. 75.

Володіння графині Ігнат'євої становило 511 десятини родючих ґрунтів, а 321 селянський двір з населенням 1995 чоловік мав всього 982 десятини. Причому, з цієї кількості господарств, 57 - зовсім не мали власної землі, 28 - не мали поля.

З 236 дворів, що тримали польовий клин, у 28 господарствах він досягав не більше десятини, 34 - мали по одній десятині, 46 - по дві, 16 по три, 75 - по чотири, 35 - по п'ять 1 лише два господарства мали у володінні 10 десятин орної землі.¹

Безземельні селяни, не маючи змоги прогодувати свою сім'ю, йшли на сезонні заробітки до Проскурова, наймаючись на цукровий завод, що був перевезений з Чорного Острова в кінці 90-х років XIX ст.

Існувало ряд об'єктивних і суб'єктивних причин, що зумовлювали низькі врожаї озимих та ярих культур, серед них такі: неефективна система землеробства, неякісний обробіток ґрунту внаслідок нестачі сільськогосподарського реманенту і робочої худоби та ін. Наприклад, на 1912 рік у містечку в 273 дворах, більшість яких становили середні і бідняцькі, налічувалось 173 коні.² У кращі роки господарювання, селяни збирали з десятини не більше 50-55 пудів хліба.

За словами відомого історика і статиста Сіцинського, в містечку на 1901 рік більша частина жителів займалась землеробством; інші, що не мали землі, займались різними ремеслами, це в переважній більшості були євреї.³

Важливим фактором, який впливав на розвиток політичної системи на Поділлі, була національна різношерста структура, що склалась на кінець XIX ст. Швидкий промисловий розвиток зумовив приплив населення з усіх куточків імперії.

За рахунок прийшлих робітників, купців зросло населення великих міст і містечок. На кінець XIX ст. у Чорному Острові 2/3 жителів становили євреї. Подільська єврейська громада, зокрема чорноострівська, була вагома не лише за чисельним складом, а й за соціально-економічними параметрами.

Протягом останньої чверті XIX - початку XX ст. чисельність єврейського населення неймовірно зросла. За 20-30 років їх кількість в містечку збільшилась на 100%.⁴

В цілому на Правобережжі кількість населення збільшилась з середини XIX ст. до 1913 року на 265%, в той час, як єврейського населення — на 84,4%.

Ці надзвичайні темпи пояснювались, насамперед, тим, що іудейська релігія освячувала багатодітні родини; по-друге, євреї менше потерпали від голоду, воєн та епідемій; та зрештою тим, що серед них була меншою дитяча смертність, завдячуючи в цьому лише самопомозі єврейської громади і наявності своїх лікарів.

В Чорному Острові така громада була замкненим, автономним утворенням, що мала свої традиції, культуру, вірування. Вона була майже повністю

¹ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., 1971. - с.572.

² Там само. - с. 573.

³ Сицинский Е. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. — Выпуск 9. — Каменец-Подольский, 1905. - с.877.

⁴ Ядушливий М. Чорний Острів // Шалом-Алейхем. — 2000. — січень. — с.2.

⁵ Там само.

відокремлена, тобто жила своїм життям. Не рахуючи лише ті рідкісні виключення, коли змушені стикатись з іншими людьми в процесі своєї праці, що, звичайно, спиралось на економічні вигоди.

Тут панувала ортодоксальна єврейська релігія, культура і мова. Великий вплив мали рабини кагали, тобто, органи самоврядування громади.

³Л від єврейського населення Чорного Острова, заробляли на прожиття дрібною торгівлею, ремеслом та лихварством. Домінуючим ремеслом була виправка шкіри, її художнє оздоблення і пошиття з неї різних виробів, зокрема, кожухів, що своєю якістю і естетичним виглядом славились на всю Подільську землю. Варто зазначити, що такий вид роботи був чисто сімейною справою, що переходила від батьків до дітей. Кожен майстер мав свій секрет вичинки шкіри та її дублювання. Тому майстри цінували своє уміння, і секрети та традиції завжди залишались в сім'ї. Ще й до цих пір старі люди займаються виправленням овечих шкір і пошиттям з них виробів. З усіх регіонів Правобережної України надходять замовлення на продукцію чорноострівських майстрів.

Містечко дало світові чимало визначних людей. Серед них і знаменитості єврейської громади, чиї імена вписані в світову історію, історію України та регіону. Варто згадати уродженця Чорного Острова, юриста за фахом -Якова Тейтеля. У 1912 році він був єдиним євреєм у судовому відомстві Російської імперії.¹

До імен світового рівня належить ім'я Алтера Горенштейна. Виходець з містечка, один з найвідоміших, найвидатніших рабинів світу.²

На 1901 рік у Чорному Острові нараховувалось 856 чоловік і 852 жінки, тобто загальна кількість зрілого населення становила 1 тис. 708 чоловік православно!" віри.³ Слід зазначити, що в даний перелік не включені національні меншини, як становили більшу кількість жителів містечка. Тому ці дані автор вважає неповними і схиляється до відомостей, наданих іншими дослідниками.

На 1905 в Чорному Острові, що належав графському роду Волконських, нараховувалось 395 дворів з населенням 3 тис. 33 душ. Тут були розміщені такі установи: одна православна церква, один римокатолицький костіол, чотири єврейські молитовні школи і хедерови при них, міністерське однокласне сільське училище.⁴ Також працювала телеграфна контора, міщанська управа, волосна управа, станова квартира, камера мирового судді, що належала до другого округу, сільська лікарня, земський пункт і споживче товариство.⁵ Були в роботі два парових вальцових млини, аптека, аптечний склад, вісім заїжджих будинки.⁶

В центр! Чорного Острова стоїть великий двоповерховий будинок. Йому вже більше ста років. До революції тут розміщувалась волосна управа,

¹ Там само.

³ Сицинский Е. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Выпуск 9. — Каменец-Подольский, 1901. — с.877.

⁴ Крылов А. Населённые места Подольской губернии. Издание Подольского губернского статистического комитета. - Каменец-Подольский, 1905. - с. 212.

⁵ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. -К., 1971. - с.577.

⁶ Там само.

численні крамниці та конюшні.¹ Існує думка, що раніше це був заїжджий будинок. Тут зупинялись у готелі люди, які проїжджали або ж спеціально приїжджали у справах. А, очевидно, вельми знатних запрошували до палацу. На першому поверсі розміщувались стайні, майстерні по ремонту екіпажів. Другий поверх - це був своєрідний готель з чудовими кімнатами для відпочинку. Монументальність будівлі, і разом з тим, витонченість форм та чіткість ліній створюють відчуття величі і непорушності людського буття. Споруда має три частини. Дві з них є точною копією одна одної з синхронним розміщенням по боках центральної частини. З початку будівництва було в плані лише двоє основних воріт для екіпажу. Згодом будинок був перебудований і набув сучасного вигляду. (Див. додаток 21). Та сліди героїчної історії залишилися і на цьому шедеврї архітектурного мистецтва, вірніше сказати, під ним. Підземні переходи, ще й досі приховують в собі незвідані сторінки славного минулого.

Від усіх монументальних споруд містечка ведуть підземельні галереї, всі вони пов'язані між собою: церква, костюл, палац, заїжджий будинок. Тунелі з'єднані, навіть, з Вовчою Горою, шлях до якої проходить через річку Південний Буг. Також, відоме місце одного з виходів на поверхню. Воно знаходиться за 3 км від містечка, зараз там руїни маєтку російського поміщика. Про нього не зустрічається жодних відомостей.

Окрім двох, вже зазначених виходів: на Вовчій Горі та в околицях маєтку невідомого пана є ще і третій. Він веде з палацу Пшездзецьких, під штучно створеним ставком, над яким був навісний місток, далі на протилежний берег — сучасне село Ляпинці.

На острові, який знаходиться посеред ставка, де в свій час закріплювався інший кінець містка, в XIX ст. шумів невеличкий осиковий гай. На тлі осик, де-не-де росла темна сосна, чи трохи світліша комонна італійська тополя. Тут розміщувалась бесідка. Усі ці елементи, поєднані разом, складають враження неймовірної мальовничості.³ Так ось, можливо, цей острів є штучно насипаний. Землю з підземель потрібно було кудись дівати. Смак родини Пшездзецьких нам уже відомий. Можливо, в ті часи, саме цей острів, додавав естетичної досконалості архітектурній забудові Чорного Острова.

Підземні галереї були різного розміру. З-під будівель вели невеличкі готи ародного типу, висота яких дозволяла без перешкод пересуватись у повний зріст середньо-статичній людині. Далі готи розширювались. Усі стіни і стеля були обмуровані цеглою,

Існує легенда, за якою в роки війни (якої саме невідомо), люди ховаючись від ворога, відкрили вхід і зайшли в підземелля. Та вороги довідались про це і за допомогою диму винищили всіх, хто переховувався.

Ще одна біла пляма в історії містечка. Її варто дослідити, адже ці підземелля є справжньою дослідницькою нивою, на якій можливо виявити найпотаємніші, найнезвіданіші шляхи поступу історії Чорного Острова. Разом з тим, підземні готи причаїли в собі нові запитання та проблеми.

¹ Новицький О. Наче сонце в крашіні води // Радянське Поділля. - 1981. - 6 січня. Василяшко О.

Історія озивається болем // Прибузька зоря. — 1995. — 11 листопада.

³ Епсукіоресіа Рокка. - \\Аарзга\уа, 1902. - Т. 12. - с.61.

Першого жовтня починався 7-дневий ярмарок (його ще називали річний), що відбувався на базарній площі поблизу православного храму. Базари, в цей час, проходили через кожні дві неділі.¹

Внаслідок тяжких умов життя селянства та паралельного існування велико поміщицьких маєтків, зростав революційний настрій серед селян. Його підсилювали мешканці містечка, що повертались з роботи на фабриках та заводах повітового міста. Склалось катастрофічне становище. Воно посилювалось внаслідок великого неврожаю 1901 року в Подільській губернії.

У даний період в Україні зареєстровано 670 селянських виступів, а в 1902 році селянський рух охопив і Подільський край. Селяни палили поміщицькі садиби, цукроварні, млини, вирубували ліси, забирали сільськогосподарський реманент, орали землю поміщиків. Це все діяло як каталізатор для селян інших повітів.²

Капіталістичні відносини в Україні так і не стали єдиним економічним базисом. Народне господарство носило багатокладний характер, що надзвичайно загострювало суперечки, вело до соціального вибуху в регіоні.

Поділля було однією з тих губерній, де селянський революційний рух набрав особливо широкого розмаху. Це пояснюється гострими протиріччями між поміщиками і підвладним їм людом. Не можна не врахувати й те, що даний район на протязі всієї історії, був прифронтовою смугою, буферною зоною. Тут постійно розміщувались військові формування, які здійснювали певний революційний і реформістський вплив на селянство.

На ґрунті нужди і безправ'я зростали революційні настрої трудящих містечка, які в роки першої російської революції вилились у відкриті виступи проти поміщиків і самодержавства.

В квітні 1906 року Проскурівський повітовий справник доповідав Подільському губернатору, що чорноострівський селянин Петро Ліпницький на міському ринку агітував селян силою відібрати землю у поміщиків і духовенства.³

З Чорного Острова влітку того ж 1906 року козаки на конях вирушили в сусіднє село Черепівку, що теж було у власності графині Ігнат'євої, для придушення виступу селян.⁴ Почалась реакція на заворушення.

За політичну агітацію серед селян і робітників, спрямовану проти царизму, в цьому ж році було заарештовано і посаджено до Проскурівської в'язниці кількох мешканців Чорного Острова.⁵

Важливо згадати, що на кінець XIX - початок XX ст. Російська імперія, як і більшість країн Європи, переживала демографічний вибух. На Україні чисельність населення за 40 років зросла на 72%. В цей період Поділля відносилось до помірно заселених губерній Росії.

Якщо на Україні в Подільській губернії на одну квадратну милю припадало 2 тис. 468 жителів, то в Росії - 676. Природний приріст населення губернії виглядав наступним чином. На 100 померлих припадало 150

¹ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., 1971. - с. 577.

² Аркас М. Історія України-Руси. - Одеса, 1994. - с. 81.

³ Державний архів Хмельницької області (Далі - ДАХО). - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр. 7250. - Арк. 1-4.

⁴ Новицький О. Нече сонце в краплині води // Радянське Поділля. - 1981. - 6 січня.

⁵ ДАХО. - Ф. 281. - Оп. 1. - Спр. 7858. - Арк. 19.

новонароджених. Середній коефіцієнт співвідношення народжених до загальної кількості жителів складав в повітах: один на 33,9 чоловічої статі, один на 36,1 жіночої статі. Аналіз статистичних даних засвідчує, що смертність на Поділлі була високою.¹ В сільській місцевості була вищою смертність серед чоловічого населення.

З дванадцяти повітів Подільської губернії вирізнялись найменшою чисельністю Літинський (175 573) та Проскурівський (177 668). Населення губернії (без військових) відносилось до таких конфесій:²

<i>Віросповідання</i>	<i>Чоловіча стать</i>	<i>Жіноча стать</i>
Православна віра	766 876	774 430
Розкольники	5 649	5 395
Римо-католики	110 029	106 325
Протестанта:	1 255	1 160
Іудейська віра	107 774	1140 425
Магометанська віра	29	25

За перших 15 років XIX ст. населення губернії збільшилось на 458 061 чоловік, з них 215 684 - чоловічої статі і 212 377 жіночої. За цей період намітилась тенденція до зменшення смертності і підвищення народжуваності.³

Чому ж стався такий раптовий вибух? передусім, завдяки покращенню медичного обслуговування, якому сприяло введення земств. Різко зменшився коефіцієнт дитячої смертності, а це, значною мірою, сприяло зростанню кількості населення.

Напередодні Першої Світової війни Чорний Острів був досить великим селищем напівміського типу з слабко розвинутою промисловістю. Населення становило приблизно 5,3 тис. чоловіки.⁴

На 1913 рік працювало три млини, з яких лише два мали парові двигуни. Були в дії велика кількість ремісничих майстерень для виправки шкір, пошиття кожухів, смушкових шапок та взуття. На них працювало понад 70 робітників, переважно євреї. Значне місце вони займали і в торгівельно-економічній сфері. Так, на 1913 рік існували 42 лавки по продажу господарських і побутових товарів, три з них спеціалізувались на продажі горілчано-лікерних виробів.⁵

В містечкові працювали поштово-телеграфна та поштова земська станція. Також, були розміщені кілька волосних адміністративних установ, православна церква і римо-католицький костьол.⁶

Медичну сферу обслуговували волосна земська лікарня і аптека. В 1907 році було відкрито двокласне міністерське училище. Головні вулиці були

¹ Сафо В. Демографічний стан населення Подільської губернії // Матеріали другої науково-практичної конференції присвяченої 300-річчю м. Хмельницького. 27-29 серпня 1993р. - Хмельницький, 1993. - с.319.

² Там само. - с. 320.

³ Там само.

⁴ Хмельницька область. Адміністративно-територіальний устрій. - Львів, 1965. - с. 47.

⁵ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., 1971. -с. 146.

⁶ Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., 1971. - с.577.

вимощені бруківкою. В центрі містечка забудовувались заможні господарі, купці, лихварі, а на окраїнах - простий люд.

Такий вигляд мало містечко до 28 червня 1914 року. В цей день в Сараєві, столиці Боснії, було вбито ерцгерцога Франца - Фердинанда, наслідника Франца-Йосипа. 10 липня уряду Сербії був надісланий ультиматум. Австрійська сторона не прийняла помірковану відповідь і проголосила війну.

Європа поділилась на два ворожих фронти: з одного боку Австро-Угорщина, Німеччина та Італія, згодом приєдналися до них Туреччина і Болгарія; з другого - Франція, Англія і Росія.

За стратегічним планом російського Генерального штабу, в район! Проскурів - Кам'янець-Подільський починає формуватись восьма армія Південно-Західного фронту.

Трагічні події 1914 та 1915 років викликали переосмислення у ставленні українців, зокрема подолан, до політики російського уряду. Зростала думка про те, що перемога Росії принесе Україні нові кайдани.

Війна затягувалась, фронти стояли майже без змін. У травні 1916 року російські війська Південно-Західного фронту завдали австрійцям тяжких поразок. Та цей наступ приніс небагато змін.

1916-й рік позначився рядом заворушень, що відбулись в містечку. Цей настрій передавався на фронт, внаслідок чого цілі полки відмовлялись іти в бій. Становище ускладнювали маси, звільнених в запас, які місяцями сиділи в казармах в очікуванні відправлення на фронт. Саме вони були легкою здобиччю для агітаторів.

Перша Світова війна ускладнила і без того важке становище мешканців Чорного Острова. Воно стало постійним місцем дислокації типових і бойових частин, що відводились на відпочинок з фронту.

На війну було мобілізовано 50% працездатних чоловіків, а ті, що залишилися, були організовані на окопні, обозні та інші роботи для потреб армії. Зменшуються посівні площі за 1916-1917 роки - на 25 - 30%.'

Наслідком такої політики було зменшення промислового виробництва на 68%, вирощування сільськогосподарських продуктів - на 50%; ціни зросли втричі, а на деякі продукти - вчетверо. Гостро відчувалась інфляція. Купівельна спроможність карбованця при Тимчасовому уряді зменшилась із 27 коп. до 6-7. в жовтні 1917 року реальна зарплата складала 40% довоєнного рівня.² Голод став звичайним явищем, розгортались страйки, серед громади зростало розчарування і непевність в завтрашньому дні. Ця невизначеність поширювалась з більшою швидкістю після звістки про повалення царизму, яка досягла Києва і усіх міст України лише 13 березня 1917 року.

На відміну від Петрограду, в Києві на політичну арену вийшла третя сила - Центральна Рада. На здивування багатьох, вона одержала зростаючу підтримку. Та дуже швидко виявилось, що їй бракує досвіду керівництва державою.

¹ Нариси історії Поділля. — Хмельницький, 1990. — с. 200.

² Нариси історії Поділля. — Хмельницький, 1990. — с.200.

Після захоплення більшовиками влади в Росії, постає питання, хто ж керуватиме Україною? Стає очевидним, що конфлікт між Центральною Радою і більшовиками невідворотний.

Як зауважив Річард Пайпс "у перші місяці громадянської війни все населення було збите з пантелику, дезорієнтоване і не знало за ким піти".

В містечку запанував хаос, люди обговорювали політичну ситуацію, агітували один одного. На додачу до цього на початку листопада 1917 року був створений військово-революційний комітет, що організував у Чорному Острові і навколишніх селах диверсійні повстання проти Центральної Ради, який був джерелом анархії і морального розладу. Природно, що влада приймала міри по локалізації конфліктів. Так, 11 листопада 1917 року про Чорний Острів і його околиці в зведенні до губернського комісара вказувалось про заходи і міри, що були прийняті для встановлення порядку.²

Зокрема, в донесенні від 30 грудня 1917 року прокурівського повітового комісара подільському губернському комісару висловлюється вимога до останнього ввійти в Центральну Раду з пропозицією надіслати бойову силу для встановлення порядку і припинення негативної діяльності військово-революційного комітету. Першим його головою був лікар місцевої лікарні -Цімерман. Вказувалось і на те, що лише військові загони проникнути почуттям любові і відданості до України і готові всіма зусиллями захищати і відстоювати її інтереси., зможуть встановити порядок і спокій. Щоб не допустити радянської влади в Проскуріві, Центральна Рада почала стягувати сюди підпорядковані війська. В свою чергу, на спільному засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів, комітету РСДРП (б), штабу Гречанської Червоної гвардії було вирішено домовитись з комітетом 6-го фінляндського полку про його передислокацію з Чорного Острова до Проскурова. З прибуттям фінляндців відбувся мітинг, на якому проголошено перехід влади до Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.⁴

Жителі селища воювали проти австро-німецьких військ, петлюрівців, білополяків, Червоної Армії. Були представники Чорного Острова і в лавах загонів Центральної Ради, в партизанських загонах та регулярних частинах.³ Та попри всі намагання в цьому хаосі стати на шлях самостійної незалежності, в листопаді 1917 року в містечкові над Бугом було насильницьки встановлено радянську владу.

Все ж, нестримне бажання до самопожертви заради рідної України, заради вільного існування своїх дітей, заради майбутнього, спонукало жителів славного містечка ще протягом трьох років брати участь у боях з противникам української державності.

Щораз, населенню доводилось пристосовуватись до політичних і військових реалій, виконувати розпорядження новоприбулих владних чиновників, у тому числі про мобілізацію, нести тягар різноманітних

¹ Субтельний О. Історія України. - К., 1993. - с. 433.

² Боротьба за владу Рад на Поділлі: Документи і матеріали. — Хмельницький, 1957. - №250. - с.239.

³ Там само. №183.-с 182.

⁴ Нариси історії Поділля. - Хмельницький, 1990. - с.207.

⁵ Чечурін М. Чорний Острів // Прибузька зоря. - 1977. - 29 березня.

⁶ Там само.

повинностей, які значно погіршували і без того низький рівень життя мешканців цього населеного пункту. І врешті-решт бути постійним заручником в смертельній боротьбі політично-протилежних сил. Такий пригнічений стан не міг тривати увесь час. Люди потроху звиклись і їх почали цікавити буденні проблеми. Навіть під час важких воєнних років щорічно першого жовтня проводилися тижневі ярмарки. Було чимало купців з Києва, Одеси, Москви та інших міст.

В період з 1914 по 1920 роки в містечку укладались торговельні угоди на досить значні суми, реалізовували продукти харчування, широкий був асортимент ремісничих виробів, мануфактур, бакалії, напоїв. Окрім річних базарів проходили і щомісячні торжища. Вони відбувались кожні перші два вівторки місяця.¹

Містечко на початок XX ст. відносилось до 4 стану, 14 урядової округи, 1 округу мирового посередника, 2 району судово-мирового суду, 3 округу судового слідчого.

Відстань до губерньського міста - 20 верств. Найближча залізнична станція - "Чорний Острів" (у версти).²

В селищі також розміщувалось кілька волосних адміністративних установ і релігійних закладів: волосне управління, міщанська управа, мировий суддя, акцизний нагляд, православний і католицький храми, єврейська синагога.

Околиці містечка, внаслідок господарського безладу, якому передувала війна, потерпали від голоду. На 1917 рік розміри посівних площ під зерновими культурами скоротилась проти 1914 року на 22%, різко погіршився обробіток землі, наслідком чого було зниження врожаїв та підвищення цін на сільськогосподарську продукцію.

У вересні 1916 року ціни на предмета першої необхідності, порівняно з червнем 1914 року, зросли в три рази, на мило і масло — вп'ятеро.

У цукровій промисловості, за даними фабричної інспекції, середній денний заробіток робітників під час виробництва був таким:

Рік	1913	1914	1915	1916
Платавкоп.	50	48	60	86

Бачимо, що заробітна плата робітників даної галузі в 1916 році проти 1913 року збільшилась на 17,2%. Але не варто забувати про інфляцію цін на предмети харчування, одяг, взуття та ін.

Станом на 1910-1914 роки в Чорному Острові працювала лікарня від цукрового заводу, обслуговуючи всю волость. Її медичний персонал складався з лікаря, трьох фельдшерів, кількох медсестер і акушерки. Діяв стаціонар на 10 ліжок.

В липні 1912 року самодіяльний драматичний гурток вперше поставив п'єсу Квітки - Основ'яненка "Сватання на Гончарівці". У роботі драмгуртка

¹ ДАХО. - Ф. 223. - Оп. 1. - Спр. 487. - Арк. 57.

² Крылов А. Населённые места Подольской губернии. - Каменец-Подольский, 1905. - с.82.

³ Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. Частина II. - К., 1962. - с. 577.

приймали участь учителі: Бибак, Мединський, Шафранський; студенти: Липікаш, Левицький; службовці: Топачев, Афанасьєва та ін.

В стінах міністерського училища здобув початкову освіту письменник-публіцист Г. М. Гайдовський (1902 - 1962), який народився в містечку і прожив тут до 1915 року в родині військового ветеринарного лікаря.²

Отже, початок ХХ століття знаменувався швидким промисловим розвитком, що був зумовлений припливом сільського населення та вагомим зростанням єврейської громади. Більшість жителів містечка займалась землеробством, що говорить про аграрний характер ведення сільського господарства. У важкі роки війни, острівчани робили спроби відстоювати своє право на землю, приватну власність, можливість вільно розпоряджатись виробленою продукцією. Дбали про збереження національних, культурних та релігійних традицій Подільського краю.

¹ Державний архів Хмельницького району. - Ф. історична довідка. - Оп. 3. - Спр. 1. - Арк. 2.

² Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. - К., 1971.-с. 577.

Історія містечка над Бугом з старовиною і загадковою назвою досить насинена, різноманітна, цікава та хвилююча. Ще достатньо не вивчене давнє минуле Чорного Острова, але можна з впевненістю вважати, що дана територія є одним з найстаріших поселень на Подільській землі. Археологічні знахідки свідчать про його існування ще за часів киммерійців та скіфів. Дослідники схиляються до думки, що на даному етапі історичного розвитку населений пункт слід позначати як селище. Скіфи-орачі, частково асимілювавши кочові племена киммерійців, почали вести осіле життя, займатися землеробством. Природно-географічне середовище у повній мірі спонукало саме до такого способу ведення господарства. Багата флора та фауна, родючі ґрунти, наявність, в достатній кількості, водних ресурсів і, на кінець, сприятливе місце розташування, що допомагало в захисті від ворогів були домінуючими факторами, що визначали вибір території для поселення. З часом з'являється укріплений населений пункт - городище, яке розташовувалось на острові.

Епоха "великого переселення народів" ознаменувалася зміною етнокультурної і політичної карти Європи. Селище з сучасною назвою Чорний Острів, постійно було заселене тими чи іншими племенами. У VI -VII ст. відбувається процес формування великих племінних союзів. Територія, яку займає Хмельницька область, в давнину була обжита племенами уличів, основними заняттями яких було землеробство та скотарство.

У добу Київської Русі містечко постає як важливий стратегічний об'єкт у системі оборонних укріплень Верхнього Побужжя.

У своїй давній історії Чорний Острів належав до різних державних утворень. Спочатку до Київської Русі, Литовської держави, Королівства Польського. Перші документальні згадки відносяться до XIV ст. В Польському літописі зафіксовано дату дарування "Чорного Городка" польським королем литовському князю Люберту Гедеміновичу в 1366 році.

Історичні розвідки краєзнавців увібрали в себе велику кількість гіпотез, здогадок щодо походження назви містечка. Проаналізувавши їх, автор приходить до висновку, що назва населеного пункту - це продукт різних історичних періодів. Кінцевий етап формування назви - це 50-ті роки XVI ст., коли за спадком містечко переходить Констанції Новодвірській, дружині Яна Свірщ. Тоді ж його перейменовано на Чорний Острів.

1556 рік - одна з центральних дат в історії селища, що характеризується початком нового етапу розвитку суспільних відносин - надання Магдебурзького права та переведення поселення в ранг містечка. З цього часу і починається історія Чорного Острова як адміністративного центру, що розміщений у верхній течії Південного Бугу, де у неї впадає річка Мшанець. Південний Буг обтікає містечко з заходу і півночі, а зі сходу - обидві ці річки зливаються в одну так, що утворюється своєрідний острів.

Географічно розташований на шляху з Південної Волині на Поділля, Чорний Острів у період Визвольних змагань українського народу опинився в районі активних дій селянсько-козацьких військ. Під стінами замку стояв Данило Нечай, Д. Лисовець, Григорій Ракочій.

Основою життя людей цього періоду була релігія. В містечку мирно співіснували різні конфесії. У 1779 році була збудована і освячена уніатська церква, в 20-ті роки XIX ст. на місці старого дерев'яного костюлу було збудовано новий кам'яний на честь Успіня Святої Богородиці, в середині 80-х років XVIII ст. була побудована єврейська синагога з каменю. Варто зазначити, що в цей період чітко простежується домінування православної церкви. До чорноострівського приходу належало 1128 душ. Зростанню авторитета православ'я сприяла судова справа між губернським предтечею дворянства, графом Костянтином Пшездзецьким та православним священиком Федором Курчинським, що тривала більше 16 років за захоплені першим землі від трьох церков і, яку виграла церква.

З другої половини XIX ст. православна віра поступається місцем католицькій. Спадає на думку, що в цьому велику роль відіграв настоятель римо-католицького храму Єремій Язвінський., а також фінансування з Риму, що в 3,5 рази перевищувало кошторис православного храму. На 1862 рік в римо-католицькому приході нараховувалось 4 тис. 304 душі.

Загальна кількість населення 3033 душі. З кінця XIX - до початку XX ст., фактично за 20 років, кількість євреїв збільшилась на 100%. Це зростання пояснюється насамперед тим, що іудейська релігія освячувала багатодітні родини; по-друге, євреї менше потерпали від голоду, воєн та епідемій; серед них була меншою дитяча смертність, завдячуючи самодопомозі єврейської громади і наявності своїх лікарів. Так, як на початок XX ст. Чорний Острів стає ремісничо-торговельним центром, в цей час тут було 42 лавки, то євреї займали панівне становище не лише за чисельним складом і в торгово-економічній сфері, а були і найбільш продуктивною силою в народному господарстві. Більша їх половина займалась дрібною торгівлею, ремеслом та лихварством. Таким чином, можна з впевненістю говорити про віротерпимість населення. Це логічно впливає з соціально-економічного статусу Чорного Острова як торгового центру, адже 22 лютого 1779 року король Станіслав Август Понятовський надав особливий привілей містечку на запровадження і проведення ярмарок.

Також, містечко стає культурно-просвітницьким центром. На цей час існували: церковно-приходські школи, єврейські навчальні заклади, гімназія, парафіяльне училище.

Чорний Острів відвідують Ференц Ліст, Олександр Пшездзецький, М. Бачеллі, Л. Глібов. Перебування у містечку позитивно відобразилось на їх творчих досягненнях. Так, після перебування Матеуш Бачеллі, залишилось багато портретів Пшездзецьких, Мостовських, Олізарів, а також багато копій з старших поколінь старовинних родів, написав багато ікон для католицького храму.

Вовча Гора - була праобразом, що спонукала Леоніда Глібова до написання поезії "Стоїть гора високая", яка згодом стала народною піснею

"Журба". За час перебування в Чорному Острові були написані такі байки: "Шпак", "Щука", "Вівчар" та ін.

В містечку, як у маленькому музеї були зібрані витвори видатних митців: Доменіка Зампірого "Причастя Святого Ієроніма", Г. Б. Теполо "Привітання Трьох Царів", Баціареллі "Міхал Пшездзецький", Людовіка де Сільвестра Молодшого - портрет Яна Фредеріка Сапеги, Франциска Вінтерхальтера -портрети Єлизавети Пшездзецької та Іренеуша Огінського, а також різьба по дереву майстра Таранього Т. П.

Велику увагу надавали у родині графів Пшездзецьких створенню бібліотеки. На деяких книгах, зокрема на шкіряних обкладинках були ексклібрисові відтиски гербу князів Вишневецьких.

У першій половині XIX ст. в суспільно-політичному житті Чорного Острова продовжували панувати кріпосницькі відносини. 75% земель та угідь утримували в своїх руках поміщики Поділля, а селянство перебувало у феодальній залежності від них та держави. Землеволодіння селян обумовлювалось відбуванням феодальних повинностей. Усі господарські роботи селяни виконували власним тяглом, тому основною формою ренти була відробіткова.

Пристаючись до умов зростаючого товарного виробництва, прагнучи якомога більше виробити сільськогосподарської продукції, власник за рахунок селянських наділів розширював посівні площі, витісняючи їх на неродючі та віддалені землі. Таким чином, сільське господарство поступово набуває рис підприємницького характеру. Залишаючись власниками великих наділів, Пшездзецькі збували більшу частину сільськогосподарської продукції на ринок. Отже, збільшення виробництва зерна на продаж було ознакою розпаду старих відносин. Також, розширювались площі під технічними культурами.

Одним з найважливіших показників розкладу феодально-кріпосницької системи і формування капіталістичних відносин у першій половині XIX ст. був подальший розвиток промисловості. У 1849 році став до ладу цукровий завод, працювали поташний, пивоварний заводи та ін.

У процесі зміцнення капіталістичного укладу посилювались антикріпосницькі виступи серед населення Чорного Острова.

Отже, основним змістом соціально-економічного розвитку містечка першої половини XIX ст. був розклад феодально-кріпосницької системи і формування в її надрах нового суспільного укладу.

В другій половині XIX ст. містечко різко відійшло від типового середньовічного поселення. Спостерігається підвищення освітнього, економічного, соціального та культурного рівня.

Головною рушійною силою суспільного прогресу цього періоду стала реформа 1861 року. Вона дозволяла поміщикам залишати собі близько половини землі, а решту розподіляти між колишніми кріпаками. Селяни Чорного Острова повинні були на протязі 49 років сплатити за свої наділи біля 60 тис. крб. Це становило 20% від загальної суми. Інші 80% -передбачалося, що виплатить держава у формі казенних облігацій. Дана сума перевищувала ринкову вартість наділів. Тому мешканці Чорного Острова в серпні 1862 року звернулись до Проскурівського мирового з'їзду зі скаргою

і категоричною відмовою від купівлі землі. Цей інцидент вичерпав себе після введення нового положення від 1863 року для Південно-Західного краю, за яким було знижено викупні платежі на 25%.

Невдовзі після скасування кріпосного права почала здійснюватись земська реформа. Земства засновували лікарні, школи, турбувались про шляхи сполучення. Наслідком їх діяльності був інтенсивний ріст населення містечка. Так, на 1872 рік - 972 жителі, то на 1893 рік - 2 тис. 802.

Отже, реформи кінця XIX ст. знаменували перехід від феодалізму до капіталізму.

Безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил мав транспорт, особливо залізничний. Але для Чорного Острова залізниця мала негативне значення в даний період, адже промисловість почала концентруватись в Проскуріві, Туди ж було перевезено в кінці XIX ст. чорноострівський цукровий завод.

Занепад в промисловому розвитку містечка можна пояснити зростанням монополістичного капіталу і неспроможністю до конкурентної боротьби з ним малих підприємств кустарного типу Чорного Острова.

Сільське господарство все більше набуває товарного характеру, що прискорює перехід до капіталістичної земельної власності.

Велика кількість колишніх сільськогосподарських робітників подалась до Чорного Острова в надії на покращення свого матеріального становища. Це ще одна причина збільшення населення містечка. Також збільшується кількість заможних міщан. Характерною рисою є їх багатонаціональний склад. На кінець XIX ст. Чорний острів поступово стає єврейським містечком з домінуванням торгівлі, лихварства та дрібного ремісництва. На 1897 рік у Чорному Острові проживало 2 803 людини, з них 2 166 становили євреї.

В 70-х роках XIX ст. в містечку повіяло революційними настроями з приїздом вчительки російської мови та літератури Охременко О. В. Вона пропагувала серед населення ідеї народовців. Невдовзі царська влада вислала вчительку до Сибіру.

Певний внесок у культурну сферу здійснили славетні представники древнього роду Пшездзецьких. Костянтин Пшездзецький був не лише власником 14 подільських і волинських сіл, але і спеціалістом в галузі агрономії, одним з перших селекціонерів нашого краю. Александр з роду Пшездзецьких відомий як історик, археолог, публіцист. Відома його праця "Поділля, Волинь, Україна". Карл Пшездзецький, будучи маршалком Подільського дворянства, був великим шанувальником живопису, збирачем родинної бібліотеки. З ним та ім'ям його молодшої дочки пов'язані шедеври архітектурного мистецтва не лише на Поділлі, Україні, а й у Європі. Загальновідомим стало ім'я 21-річної Лаури, яка була увіковічена в архітектурній скульптурі, що знаходилась до 1939 року в Чорному Острові. За Карла Пшездзецького містечко зазнає ряду архітектурних перетворень, зокрема, добудовується в італійському стилі палац, збагачується новими рідкісними рослинами англійський сад, зазнає реконструкції римо-католицький храм.

Друга половина XIX ст. пов'язана з розвитком освіти.

На початку XX ст. містечко було власністю графині Ігнат'євої з роду Волконських. Від заснування і аж до 1917 року Чорний Острів завжди був у спадковому володінні по жіночій лінії.

Безземельні селяни, не маючи змоги прогодувати свої сім'ї, йшли на сезонні заробітки до Проскурова, поповнюючи лави робітничого класу. Така тенденція позитивно впливала на промислове піднесення не лише в Проскуріві, але й в Україні. Більша ж частина населення займалась землеробством, а також ремеслами. Внаслідок важких умов життя, які були підсилені великим неврожаєм 1901 року, а також впливом революційних настроїв, під які попадали селяни-робітники, що повертались з міста, приводило до загострення ситуації, що згодом призвело до соціальних виступів. До цього слід додати, що Поділля, майже завжди було прикордонною смугою, в якій перебували військові контингенти, здійснюючи революційно-реформістський вплив на населення. Вищезгадані причини сприяли виступу в квітні 1906 року жителів містечка проти утисків графині Волконської. Міщан закликали до порядку за допомогою козацького загону, який надалі почав базуватися в Чорному Острові на прохання графині.

Отже, початок XX ст. характеризується загостренням соціальних суперечок, які стали причиною подальшої активізації суспільно-політичного руху в губернії та Чорному Острові зокрема.

Напередодні Першої Світової війни містечко було досить значних розмірів. Промисловість порівняно з сільським господарством була розвинена слабше. Значне місце в житті мешканців і надалі займала торгівля.

З появою земств помічається тенденція до зменшення смертності серед населення та підвищення народжуваності, що призвело до збільшення загальної кількості люду в губернії на 458 061 чоловік за 15 років XX ст.

Таким чином, початок XX ст. позначився зменшенням сільськогосподарських площ, підвищенням цін на товари першої необхідності, революційними виступами та громадянською війною, та незважаючи на важкі часи, мешканці Чорного острова робили спроби обстоювати своє право на землю, власність, збереження національно-культурної самобутності та традицій. 1917 рік став останнім роком правління графів Волконських. Чорноострівський маєток поступово руйнується і набуває занедбаного вигляду. Колишня слава про його велич залишилась в історії...

В роботі автор спробував скласти схематично родовід власників маєтку, зупиняючись при цьому на головних персоналіях та їх ролі у становленні Чорного Острова як політичного, економічного і культурного центру.